...त हुए तिरंगे ध्वजके साथ 'अभिवान
...करते हुए रक्षकोंके दलका बहुरंगा चित्रण
...मुख पृष्ठपर ही दिखायी पड़ता है, जो
...हठात् अपनी ओर ध्यान आकृष्ट कर
...लेता है। आर्ट पेपरपर छपे हुए
२०६ पृष्ठके प्रस्तुत अंकमें ... पृष्ठोंमें
विश्ववंद्य महात्मा गांधी, प्रधान-
...त्री श्रीनेहरु, सरदार पटेल आदिके
...ग्रहणीय चित्रोंके साथ विभिन्न प्रांतीय
...न्त्रियों और रक्षक दलके जिला आर्ग-
...इजरोंके चित्र प्रकाशित हैं। जहांतक
...रचनाओंका सवाल है, वर्तमान हिन्दी
...गतके प्रतिनिधि विद्वानोंकी रचनाओंसे
...ह विभूषित है। महाकवि निराला
...न, रायकृष्णदास, वृन्दावनलाल वर्मा,
... दास, काका कालेलकर, उग्रजी,
...वर्मा, आचार्य हजारी
... अमृतला... नागर,
...आदिकी रचनाओं... वशे-
... विशेषता एवं उत्कृष्टताको
... रहा है। काकाकी कलमसे
...ये बापूके संस्मरण औ... ...
... फौली ...

'जाति नाम कर्मके उदयसे मनुष्य जाति एक है, आजीविकाके भेदसे उसमें 'ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र' रूप जो चार वर्णोंकी मान्यता है वह काल्पनिक है।' इसी तरह अन्य जैनाचार्य श्रीअमितगति, श्रीरविषेण भी जातिका कोई तात्विक भेद न मानकर आचारपर ही उसे अवलम्बित कहते हैं। फिर भी जब हम जैन-इतिहास तथा अन्य पुराणोंको देखते हैं, तब वर्णभेद काल्पनिक होनेपर भी उपर्युक्त कथनमें बाधा आती है। हमें अपनेको किसी न किसी वर्णमें मान लेना पड़ता है, क्योंकि हमारे ही इतिहासमें स्पष्ट लिखा है—

'भगवान् ऋषभदेवने प्रजाको शस्त्र धारण करने या उनका उपयोग, खेती, लेखन, व्यापार, विद्या और शिल्पकर्म—हस्तकौशल्य हाथकी कारीगरी बतायी। उस समय जिन्होंने शस्त्र धारण किया वे 'क्षत्रिय' कहलाये, जिन्होंने खेती, व्यापार, पशुपालनका कार्य ध्यान ... वे 'वैश्य' कहलाये और इन... धाराकी । रक्षक से ...

...ह प्रत्ययकर और इकारका लोपकर उकार बचा। उसके टिसंज्ञक दुष्के उसका लोप होनेपर—हीन् द्-उ- ऐसा रूप रहे।'

"पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्" इस सूत्रसे हीनके नकारमें जो "अ" है उसका लोप हो जायेगा। और ही ह्रस्व भी हो जायगा। अतः "हिन् द्-उ-" ऐसा रूप होगा और सबको मिला देनेपर "हिन्दु" रूप बनेगा।

उक्त प्रकारसे पापोंका तिरस्कार करनेवाला जब हिन्दू कहलाता है तब क्या हानि है यदि जैन अपनेको हिन्दू कहें? जब जैनधर्म अन्य धर्मोंकी अपेक्षा पापोंसे बचनेका और भी अधिक विधान बनाता है तब जैन हिन्दुओंसे अलग सिद्ध होना तो दूर रहा महा हिन्दू सिद्ध होते हैं।

तीसरी परिभाषा

"भारतकी प्राचीन आर्यपरम्पराको अपनी परम्परा स्वीकार करता हुआ जो भारतकी संस्कृति और भारतके धर्मको पूर्णरूपसे और अंशरूपसे अपनाये वही ...के लिए हिन्दू है।" स्वर्गीय ... गौड़के (हिन्दुत्व) के उप... ...नुसार जब इतिहास ...

सब बातों... ...त हुए ...
अलग कैसे हो सकते हैं? ...
हिन्दू धर्मसे जैन-धर्म ... ...
जायगा, जाति अलग नहीं मानी
सकती। सरकारने तो स्पष्ट ...
कर दी है कि "हिन्दू" से मतलब ...
किसी साम्प्रदायिकतासे नहीं अपितु ...
जातिके संघटनसे है। धर्म अलग ...
माननेमें कोई आपत्ति नहीं। ...
भी यदि हिन्दुओंसे अपनेको अलग मा...
हों तो वैश्यवर्ण भी आपका नहीं ...
सकता। रहा शूद्र वर्ण, सो आप ...
भी कर लें तो वह भी हिन्दू वर्ण ...
आपको नहीं मिल सकता। इस ...
ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य और शूद्र ...
वर्णोंके सिवा पांचवें वर्णका अभाव ...
जैन या तो निर्वर्ण होते हैं या ...
शंकर बनायें, उन्हें इनमेंसे क्या पसं...
है? पसन्द तो करें बादमें, पहले ...
सोच लें कि हिन्दू, ईसाई, मुसलमा...
आदि किसी भी वर्गमें जब जैन न रहें...
तब उनकी वही गति होगी जो ...
लातकी ठोकर लगानेपर इधर-इधर लु...
कनेपर कहीं भी स्थिर स्थान न पानेवा...
...

जनताका ... १० लाख भूमि ... २० करोड़ जनता ... अधिकारमें है। विश्वशांति ... की अपनी नीति बदले।

चीनी घेरेबन्दीके प्रश्नको लेकर ...राष्ट्रवादियों और अमेरिकन ब्रिटिश ...रकारोंमें गहरा मतभेद उत्पन्न हो ...या है।

...नको नेहरूजीका पत्र

श्रीमती पण्डित आज देंगी

वाशिंगटन, १६ सितम्बर। कारमीर ... प्रश्नपर अमेरिकन राष्ट्रपति ट्रूमनने ...रूसे जो अपील की थी उसका उत्त... ...धानमन्त्री श्रीनेहरूजीने लिख भेज... ...इसे लेकर भारतीय राजदूत श्रीमती ...जयलक्ष्मी पण्डित आज भारतीय सम... ...१०। बजे राष्ट्रपति ट्रू... ...र इसे उन्हें अर्पित ... ...तने कहा कि उत्त... ...है उसे राष्ट्रपति ... ...बतला सकती ...

नहीं।

सबसे पहले तो यहाँ विचारणीय है कि जैन सिद्धान्त ग्रन्थोंमें जब जाति-भेद है ही नहीं, तब जैन क्योंकर केवल हिन्दुओंसे अपनेको पृथक् करनेके लिए अपनी जाति 'जैन' कहकर अपने आगम का लोप करना चाहते हैं? 'आदिपुराण' में आचार्य जिनसेनने कहा है—

'मनुष्य जातिरेकैव जातिकर्मोदयोद्भवा।'

क्योंकि विशाल षट्खण्ड साम्राज्यकी विशालताकी लाज रखनेके लिए जैनधर्म भले ही न मानें परन्तु भरतकी ८६ हजार रानियोंमें जो ३२ हजार म्लेच्छकन्याएं थीं, वे इन्हीं विदेशी म्लेच्छोंकी कन्याएं सिद्ध होती हैं।

दूसरी परिभाषा

हिन्दू शब्दकी व्युत्पत्ति है—'हीनं दूषयति इति हिन्दूः' ... तिरस्कार करे "वह ...

...युक्तप्रांतीय सर- ... है। इसके ... काव्य कहा ... हाँ, हास्य लानेके प्र... ...स्य दिखाई पड़ता है ... र। जिस आधारभि... ...मांण हुआ है उसके ...भिव्यक्ति न होकर करुण ... होती है। फिर भी यथा... ...की ही ओर झुका है ...ना एवं भाव चित्रण ...ा प्रयत्न किया है। पुस ...र है किन्तु उसमें ...हीनता दयनीय है।

...ापू चालीसा

...यिता-श्रीवेणीराम त्रिपाठी ... प्रकाशक-श्रीकैलाशनाथ ...र्गव पुस्तकालय, गायत्र... ...संख्या-२०+८, मूल्य चार ...चालीसाके सुललित यथ... ... महात्मा गांधीके ...वृत्त वर्णित ... कवि...

कुम्भ योग: प्रयाग । पक्ष

मकरे च दिवानाथे वृषभे च बृहस्पतौ
कुम्भ योगो भवेतत्र प्रयागे ह्यति दुर्लभः ॥१

२ पक्ष ।

माघे वृष गते जीवे मकरे चन्द्र भास्करौ
अमावस्यां तदा योग: कुम्भाख्यस्तीर्थनायके ॥१

गोदावरी का कुम्भ

सिंहे गुरुस्तथा भानु: चन्द्रश्चन्द्र सदनस्तथा
गोदावर्यां तदा कुम्भो जायतेऽवनि मंडले २

उज्जैन का कुम्भ

वृश्चिके च यदा जीव: तथैव राशि भास्करौ
अमा तदा च धारायां कुम्भो भवति मुक्तिदः ३

हरिद्वार का कुम्भ

पद्मिनी नायके मेषे कुम्भ राशिगतो गुरुः
गंगा द्वारे भवेद्योग: कुम्भनामा तदोत्तमः ४

श्रीमच्छंकराचार्यविरचितं

पञ्चीकरणम् ।

(अथातः परमहंसानां समाधिविधिं व्याख्यास्यामः । सच्छब्दवाच्यमविद्याशबलं ब्रह्म । ब्रह्मणोऽव्यक्तम् । अव्यक्तान्महत् । महतोऽहङ्कारः । अहङ्कारात् पञ्चतन्मात्राणि पञ्चतन्मात्रेभ्यः पञ्चमहाभूतानि । पञ्चमहाभूतेभ्योऽखिलं जगत् । पञ्चानां भूतानामेकैकं द्विधा विभज्य स्वार्द्धभागं विहायार्द्धभागं चतुर्धा विभज्येतरेषु योजितेऽपञ्चीकरणं मायारूपदर्शनमध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्च्यते ।)[1]

ॐ पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतानि तत्कार्यं च सर्वं विराडित्युच्यते । एतत्स्थूलशरीरमात्मनः । इन्द्रियैरर्थोपलब्धिर्जागरितम् । तदुभयाभिमान्यात्मा विश्वः । एतत्त्रयमकारः ।

अपञ्चीकृतपञ्चमहाभूतानि पञ्चतन्मात्राणि, तत्कार्यं च पञ्च प्राणाः, दशेन्द्रियाणि, मनो बुद्धिश्चेति

---

१ ( )एतच्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थः न पञ्चीकरणांतर्गतः, आनंदगिरिणाऽव्याख्यानात् । ॐपंचीकृतेत्यारभ्यैव व्याख्यानारंभात् । वार्तिकटीकाकृताऽपि वार्तिकावतरणिकायां "भाष्यकारेण अधिष्ठानस्य वास्तवं रूपं अध्यारोप्यप्रपञ्चस्य सृष्टिं च सिद्धवत्कृत्य अध्यारोपमात्रमुदितम् । वार्तिकाचार्यस्तु उक्तानुक्तदुरुक्तचिंतात्मकत्वाद्वार्तिकस्य अनुक्तं तदुभयं वक्तुकामः आदावध्यारोपात्पूर्वमेव स्थितमधिष्ठानात्मस्वरूपमाह—आसीदेकमिति" इति उच्यमानत्वात् । वार्तिकानुरोधेन केनचित् प्रक्षिप्तः इति स्पष्टमवगम्यते ।

सप्तदशकं लिङ्गं भौतिकं हिरण्यगर्भ इत्युच्यते । एतत्सूक्ष्मशरीरमात्मनः । करणेषूपसंहृतेषु जागरितसंस्कारजः प्रत्ययः सविषयः स्वप्न इत्युच्यते । तदुभयाभिमान्यात्मा तैजसः । एतत्त्रयमुकारः ।

शरीरद्वयकारणमात्माज्ञानं साभासमव्याकृतमित्युच्यते । एतत्कारणशरीरमात्मनः । तच्च न सन्नासन्नापि सदसन्न भिन्नं नाभिन्नं नापि भिन्नाभिन्नं कुतश्चित्, न निरवयवं, न सावयवं, नोभयं, किन्तु केवलब्रह्मात्मैकत्वज्ञानापनोद्यम् । सर्वप्रकारज्ञानोपसंहारे बुद्धेः कारणात्मनाऽवस्थानं सुषुप्तिः । तदुभयाभिमान्यात्मा प्राज्ञः एतत्त्रयं मकारः ।

अकारं उकारे, उकारं मकारे, मकारं ओंकारे, ओंकारो ऽहम्येव । अहमात्मा साक्षी केवलश्चिन्मात्रस्वरूपः, नाज्ञानं नापि तत्कार्यं किन्तु नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यस्वभावं परमानन्दाद्वयं प्रत्यग्भूतचैतन्यं ब्रह्मैवाहमस्मीत्यभेदेनावस्थानं समाधिः । "तत्त्वमसि" "ब्रह्माहमस्मि" "प्रज्ञानमानन्दं ब्रह्म" "अयमात्मा ब्रह्म" इत्यादिश्रुतिभ्यः । इति पञ्चीकरणं भवति ॥ ओं ॥

इति श्रीशङ्कराचार्यविरचितं पञ्चीकरणम् ॥

अहंब्रह्मास्मि

ॐकारः सर्ववेदानां सारस्तत्त्वप्रकाशकः ।
तेन चित्तसमाधानं मुमुक्षूणां प्रकाश्यते ॥ १ ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ इह खलु परमेश्वराराधनार्थमनुष्ठितैर्नित्यादिकर्मभिः परिशुद्धांतःकरणानामत एव नित्यानित्यवस्तुविवेकेहामुत्रार्थफलभोगविरागशमदमादिसाधनषट्कसंपन्नमुमुक्षुत्वाख्यसाधनचतुष्टयवतां ब्रह्मजिज्ञासूनां परित्यक्तकाम्यनिषिद्धकर्मणां परमहंसपरिव्राजकानां श्रवणमनननिदिध्यासनपराणाम् आरुण्युपनिषदा "संधिं समाधावात्मन्याचरेत्" इति समाधिर्विहितः । स च समाधिरोंकारेण कर्त्तव्य इति "ॐ इत्यात्मानं युञ्जीत" इति तैत्तिरीयबृहन्नारायणोपनिषच्छ्रुतौ विहितः । "युज् समाधौ" इति स्मृतेः । स च समाधिरोंकारेण कथं कर्त्तव्य इत्याकांक्षायां तं प्रकारं वक्तुं भगवता भाष्यकारेण पञ्चीकरणं नाम प्रकरणमुद्दिष्टम् । तत्प्रकरणं व्याचिख्यासुर्भगवान् वार्त्तिककारः चिकीर्षितस्योक्तानुक्तदुरुक्त(१)चिन्तात्मकस्य तद्व्याख्यानरूपस्य वार्त्तिकस्य निर्विघ्नेन परिसमाप्तिप्रचयगमनसिद्ध्यर्थं—

ॐकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा
कण्ठं भित्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभौ ॥ १ ॥

इतिस्मृतेरोंकारोच्चारणं तदर्थतत्त्वानुस्मरणात्मकं च मंगलमाचरन्प्रकरणस्यार्थं संक्षेपेण श्रोतृबुद्धिसौकर्यार्थं कथयति *ॐकार इति। तेनोंकारेण चित्तसमाधानं प्रकाश्यत इति संबन्धः । चित्तस्य समाधानं ब्रह्मात्माभेदाकारतयाऽवस्थानम्, अखण्डब्रह्माकारवृत्तिरूपेण

(१) द्विरुक्तेति पाठान्तरम् ।

परिणामो, नतु शास्त्रान्तरप्रसिद्धचित्तवृत्तिनिरोध इत्यर्थः। "अहं ब्रह्मास्मि इत्यभेदेनावस्थानं समाधिः" इति मूले वक्ष्यमाणत्वात्।

समाधिः संविदुत्पत्तिः परजीवैकयतां प्रति।

इतिस्मृतेश्च। तच्चित्तस्याखंडाकारवृत्तिरूपज्ञानं येन प्रकारेण ओंकारेण जायते स प्रकारः प्रकाश्यते इत्यर्थः। ओंकारस्य ज्ञानजननसामर्थ्यमाह*तत्त्वप्रकाशा इति। तत्त्वमस्यादिवाक्यवद्विधिविधया विधिमुखेन, "नेतिनेति" इति वाक्यवन्निषेधविधया च तत्त्वप्रकाशकत्वं तस्य श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धमित्यर्थः। ननु तत्त्वमस्यादिवाक्येभ्यः ओंकारस्य को वा विशेषः, येन ओंकारेणैव चित्तसमाधानं प्रकाश्यते? तत्राह*सर्ववेदानां सार इति। स मृदिव घटशरावादीनां सर्ववेदानुस्यूततया कारणत्वात् तेषां सारः "तद्यथा शंकुना सर्वाणि पर्णानि संतृण्णान्येवम् ओंकारेण सर्वा वाक् संतृण्णा" इतिश्रुतेरित्यर्थः।

अयमाशयः—तत्त्वमस्यादिवाक्यानां मध्ये केनचिद्वाक्येन चित्तसमाधानप्रकारः प्रकाश्यते, अप्रकाशितवाक्यान्तराध्यायिनां ततो वाक्यात्समाधानासिद्धेर्वाक्यान्तरेऽपि तत्प्रकाशितव्यं स्यादिति यत्नगौरवं स्यात्। ओंकारेण तत्प्रकाशने तु तस्य सर्ववेदवाक्यसारत्वात् सर्वत्र वाक्ये समाधानप्रकारः प्रकाश्यत इति न पृथक् कार्यः स्यात्। ओंकारेणैव सर्वेषां चित्तसमाधानसिद्धेश्च न यत्नान्तरं कार्यमिति लाघवम्। किञ्च वेदोच्चारणस्य पापनिवर्त्तकत्वस्मरणात् लौकिकवाक्यापेक्षया वेदवाक्यस्य स्वोच्चारणस्मरणद्वारा ज्ञानप्रतिबन्धककल्मषनिवर्तकत्वेन शीघ्रमप्रतिबद्धज्ञानोत्पादकत्वं विशेष इति वक्तव्यम्। अर्थबोधकत्वस्य उभयत्रापि तुल्यत्वेन प्रकारांतरेणातिशयस्य वक्तुमशक्यत्वात्। एवञ्च सति ओंकारस्य सर्ववेदसारत्वेन सर्ववेदात्मकत्वात्तदुच्चारणस्य सर्ववेदोच्चारणत्वात्ततो

आसीदेकं परं ब्रह्म नित्यमुक्तमविक्रियम्।
तत्स्वमायासमावेशाद्बीजमव्याकृतात्मकम् ॥ २ ॥

बहुकल्मषनिवृत्त्या शीघ्रमप्रतिबद्धं ज्ञानं ततो भवति। किञ्च "ओ-मित्यात्मानं युञ्जीत" इत्यादिबहुश्रुतिषु तस्मिन्नादरदर्शनाच्च तेनैव समाधानं प्रकाशनीयमिति। अत्राधिकारिणमाह*मुमुक्षूणामि-ति। अत्र च ओंकारप्रकाश्यं तत्त्वं विषयः, मोक्षः काम्यमानत्वात् मुख्यं प्रयोजनं, चित्तसमाधानशब्दितं तत्त्वज्ञानम् अवांतरप्रयोजनं, प्रकरणस्य फलस्य च जन्यजनकभावः संबन्धः, अधिकारिणः स्व-कीयप्रयोजनजनकत्वं प्रकरणेन संबन्धः, मुमुक्षुरधिकारीत्यनुबंध-चतुष्टयं प्रवृत्त्यङ्गमर्थादुक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥

इह भगवता भाष्यकारेण अध्यारोपापवादाभ्यामोंका-रेण प्रत्यक्ब्रह्माभेदप्रतिपत्तिप्रकारं दर्शयितुमधिष्ठानस्य वा-स्तवं रूपम्, अध्यारोप्यप्रपंचस्य सृष्टिं च सिद्धवत्कृत्याध्यारोप-मात्रमुदितम्। वार्त्तिकाचार्यस्तु उक्तानुक्तदुरुक्तचिंतात्मकत्वाद्वा-र्त्तिकस्योक्तानुक्तं तदुभयं वक्तुकाम आदौ अध्यारोपात्पूर्वमवस्थित-मधिष्ठानभूतात्मस्वरूपमाह। *आसीदेकमिति। ब्रह्म देशकाल-वस्तुपरिच्छेदशून्यम्, अत एव एकं सजातीयविजातीयस्वगतभेदशू-न्यं परं परमानन्दरूपं नित्यमुक्तं कालत्रयेऽपि सर्वानर्थरूपप्रपंचसं-बन्धशून्यं सच्चिदानन्दात्मकं वस्त्वासीत्सृष्टेः प्रागित्यर्थः। "सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्, आत्मा वा इदमेक एवाग्र आ-सीन्नान्यत्किञ्चन मिषत्, विज्ञानमानन्दं ब्रह्म, सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म" इत्यादिश्रुतेरित्यर्थः। यद्यपि अद्वितीयस्य आसीत् इति कालसंबन्धो न युक्तः, तथापि श्रोतॄणां प्रतिपत्तिसौकर्यार्थं कालसंबन्धमारोप्यो-पदिशतीति बोध्यम्। ननु जगदुपादानस्य कालत्रयेऽपि कथं सं-

तस्मादाकाशमुत्पन्नं शब्दतन्मात्ररूपकम् ।
स्पर्शात्मकस्ततो वायुस्तेजो रूपात्मकं ततः ॥३॥

बन्धशून्यत्वं तत्राह *अविक्रियमिति । निरवयवत्वेन विभुत्वेन च परिणामपरिस्पंदयोरसंभवादुपादानत्वमपि न तस्यास्तीत्यर्थः । तर्हि कथम् "आत्मन आकाशः संभूतः, तत्तेजोऽसृजत" इत्यादि श्रुतिभिरुपादानत्वाभिधानं ब्रह्मण इत्याशंक्य तत्त्वतोऽन्यथाभावलक्षणपरिणामाभ्युपादानत्वासंभवेऽपि मायया अतत्त्वतोऽन्यथात्वलक्षणं विवर्त्तोपादानत्वं संभवतीत्याह *तत्स्वमायेति । स्वस्य ब्रह्मणः शक्तिभूता स्वस्मिन्नेवाध्यस्ता माया तस्याः समावेशः आध्यासिकतादात्म्यं तस्माद्बीजमुपादानमित्यर्थः । शुक्त्यादेर्विक्रियां विनापि रजतादूयुपादानत्वदर्शनात् । अविक्रियस्यापि जगद्विवर्तोपादानत्वमविरुद्धमित्यर्थः । ननु यत्र यत्कार्यं सूक्ष्मरूपेण वर्तते तदेव तस्य कार्यस्य बीजम्, अन्यथा तंतूनामपि घटं प्रति बीजत्वं स्यात् । तथा च नित्यमुक्ते ब्रह्मणि प्रागुत्पत्तेर्जगत्सूक्ष्मरूपासंभवात्कथं तद्बीजत्वमत आह*अव्याकृतमिति । स्वतो नित्यमुक्तस्य सूक्ष्मकार्याश्रयत्वासंभवेऽपि मायायां तत्संभवात्तद्द्वारा अव्याकृतात्मकम् अनभिव्यक्तनामरूपात्मकजगदाश्रयः "तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्" इतिश्रुतेः । अतो बीजत्वं युक्तमित्यर्थः ॥ २ ॥

एवं ब्रह्मणः प्रपंचोपादानत्वमुपपाद्य इदानीं तस्मिन्जगतः अध्यारोपार्थं ततः सृष्टिमाह*तस्मादित्यादिना सार्द्धेन। तस्य स्थूलाकाशवैलक्षण्यमाह*शब्दतन्मात्ररूपकमिति । शब्द एव तस्मिन्नाकाशे मात्रा मीयते नतु अवकाशदातृत्वशांतघोरमूढत्वादयो यस्मिन् तच्छब्दतन्मात्रं, तदेव रूपं यस्य, गुणगुणिनोरभेदात्, तथा शब्दमात्रमेवावगम्यते अवकाशदानादिव्यवहारविशेषा न संति

आपो रसात्मिकास्तस्मात्तेभ्यो गन्धात्मिका मही ।
शब्दैकगुणमाकाशं शब्दस्पर्शगुणो मरुत् ॥ ४ ॥
शब्दस्पर्शरूपगुणैस्त्रिगुणं तेज उच्यते ।
शब्दस्पर्शरूपरसगुणैरापश्चतुर्गुणाः ॥ ५ ॥
शब्दस्पर्शरूपरसगन्धैः पञ्चगुणा मही ।
तेभ्यः समभवत्सूत्रं भूतं सर्वात्मकं महत् ॥ ६ ॥

यस्मिन् तत्सूक्ष्ममाकाशमित्यर्थः । तदुक्तं विष्णुपुराणे—

तस्मिंस्तस्मिंस्तु तन्मात्रास्तेन तन्मात्रता स्मृता ।
न शांता नापि ते घोरा न मूढाश्चाविशेषिणः ॥ १ ॥

इति । स्पर्शात्मकइत्यादावेवमेव योज्यम् ॥ ३ ॥

तत्तद्भूतानामसाधारणगुणान्पूर्वपूर्वकारणानुस्यूतत्या प्राप्तगुणान्तराणि च संगृह्याह *शब्दैकगुणमिति । पूर्वपूर्वभूतभावमापन्नस्यैव ब्रह्मण उत्तरोत्तरभूतोपादानत्वात्पूर्वपूर्वगुणानुस्यूतिरुत्तरोत्तरस्मिन्न्याय्येति भावः ॥ ४ ॥

*शब्दस्पर्शरूपेति । स्पष्टम् ॥ ५ ॥

सूक्ष्मभूतानामुत्पत्तिमुक्त्वा तेषां कार्यमाह* तेभ्य इति । लिङ्गशरीरं च "ज्ञानेन्द्रियाणि पंचैव" इत्यादिना वक्ष्यमाणम् । ननु इन्द्रियाण्यहंकारकार्याणि प्राणास्तु करणानां सामान्यवृत्तिरिति सांख्याः पौराणिकाश्चाहुः तत्कथं भूतकार्यत्वमत आह*भूतमिति । भूतात्मकं तत्कार्यमित्यर्थः । "अन्नमयं हि सोम्य मनः" इत्यादिश्रुतेः । चक्षुरादीनां तेजआदिभूतैरुपचयदर्शनात् तेजआदिभूतग्राहकत्वाच्च भौतिकत्वमित्यर्थः। *सर्वात्मकमिति। हिरण्यगर्भोपाधिभूतस्य समष्टिलिङ्गशरीरस्य

सर्वव्यष्टिलिङ्गशरीरव्यापित्वात्सर्वात्मकत्वमित्यर्थः। यद्वा-वैशेषिका-
दयस्तु चक्षुरादीन्द्रियाणि भौतिकान्येव, तानि शरीरेण सह जायन्ते,
सहैव नश्यन्ति, नतु शरीरांतरसंचारिचक्षुरादिकरणसंघातरूपं लि-
ङ्गं नाम किंचिदस्ति, मन एव तु केवलं शरीरान्तरसंचारीत्याहुः।
तन्मतं निराकरोति*सर्वात्मकमिति। क्रमेण प्रतिपद्यमानदेवा-
दिसर्वशरीरेषु प्रविश्य तेषामात्मतया वर्त्तमानमित्यर्थः। केवलस्य
व्यापकस्यात्मनः स्वतः उत्क्रांत्याद्यसंभवात्। ननु "उत्क्रामंतं
प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामंतं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति" इति
श्रुतेश्च "तदापीतेः संसारव्यपदेशात्" (ब्र० सू० अ० ४ पा० २
सू० ८) इतिन्यायाच्च करणसमुदायरूपमात्मन उत्क्रांत्याद्युपा-
धिभूतं लिङ्गं शरीरांतरसंचार्यंगीकर्त्तव्यम्।

अत्रेदमवधेयम्। मायायास्त्रिगुणात्मकत्वात्तत्कार्याणि भू-
तान्यपि तादृशान्येव। तत्र भूतानां सात्विकांशेभ्यः प्रत्येकं श्रो-
त्रादीनि पंच ज्ञानेन्द्रियाणि जायन्ते, तेभ्यो मिलितेभ्यः
मनोबुद्ध्यहंकारचित्तात्मकमंतःकरणं जायते, तेषामेव राजसांशे-
भ्यः प्रत्येकं कर्मेन्द्रियाणि वागादीनि पंच क्रमेण जायंते, तेभ्यो
मिलितेभ्यः प्राणापानादिपंचवृत्तिकः प्राणो जायते, तत्र चित्ता-
हंकारयोर्मनोबुद्ध्योरंतर्भावेण अंतःकरणस्य द्वैविध्ये सति ज्ञानेन्द्रि-
यपंचकं कर्मेन्द्रियपंचकं प्राणादिवृत्तिभेदेन पंच प्राणाः मनोबु-
द्धिश्चेति सप्तदशकं लिंगं तेभ्यः समभवदिति। एवमेव समष्टिलिं-
गं हिरण्यगर्भोपाधिभूतं गोव्यक्तिषु गोत्वमिव व्यष्टिलिंगेष्वनुस्यूतं
जायते।

इयांस्तु विशेषः—कृत्स्नब्रह्मांडे कारणतया अनुस्यूतेभ्यः
सात्विकेभ्यः सूक्ष्मभूतेभ्यः एकैकतः समष्टिज्ञानेन्द्रियाणि, समुदिते-
भ्यस्तेभ्य एव समष्ट्यन्तःकरणम्। एवं राजसेभ्यः कर्मेन्द्रियाणि

ततः स्थूलानि भूतानि पञ्च तेभ्यो विराडभूत् ।
पञ्चीकृतानि भूतानि स्थूलानीत्युच्यते बुधैः ॥ ७ ॥
पृथिव्यादीनि भूतानि प्रत्येकं विभजेद्द्विधा ।
एकैकं भागमादाय चतुर्धा विभजेत्पुनः ॥ ८ ॥

प्राणाश्च जायंते, समष्टिलिङ्गारंभकतया तदनुस्यूतेभ्यः सात्विकादि-भूतांशेभ्यो व्यष्टिकरणानीति । अत एव सगुणब्रह्मोपासकस्य समष्ट्यपरिच्छिन्नसगुणब्रह्मभावेन परिच्छेदाभिमाने निवृत्ते व्यष्टिलिंगं समष्टिलिंगतां प्रतिपद्यते । ततश्च हिरण्यगर्भोपाधिलिङ्गाभिमानेन हिरण्यगर्भताप्राप्तिरिति तत्र तत्र भाष्यकारादिभिरुच्यमानं संगच्छते; अंशकार्यैरंशांशिकार्यान्तर्भावादिति ॥ ६ ॥

एवं लिंगशरीरवत्तेभ्य एव भूतेभ्यः पंचीकरणेन स्थूलतामापन्नेभ्यो भूतेभ्यः समष्टिव्यष्टिस्थूलशरीरं जातमित्याह*तत इति । तेभ्य एव सूक्ष्मेभ्यो भूतेभ्यः स्थूलत्वविशिष्टवैशेष्येण जातानि स्थूलानि भूतानि, तेभ्यो विराट्स्थूलं शरीरं समष्ट्यात्मकं द्विप्रकारकमप्यभूदित्यर्थः । अत्रापि भूतेभ्यो अंशिभ्यो अंडं, तदंशेभ्यः पिंडमिति उपासकस्य वैश्वानरात्मत्वप्राप्तिः पूर्वोक्तरीत्या द्रष्टव्या । सूक्ष्मभूतेभ्यो भिन्नानि स्थूलानि जातानीति भ्रमं वारयति *पंचीकृतानीति । तान्येव पंचीकृतानि संति स्थूलानीत्यर्थः॥७॥

पंचीकरणप्रकारमाह* पृथिव्यादीनीति । एकैकं भूतं द्वेधा विभज्य योरेकं चतुर्धा विभज्य चतुरो भागान् तदव्यतिरिक्तभूतचतुष्टये योजयेत् । ततश्च स्वांशार्द्धम् इतरभूतानामंशाश्चत्वारोऽपि मिलित्वाऽर्धमिति एकैकं भूतं पंचात्मकं संपद्यते इत्यर्थः॥८॥

२

एकैकं भागमेकस्मिन्भूते संवेशयेत्क्रमात् ।
ततश्चाकाशभूतस्य भागाः पञ्च भवन्ति हि ॥ ९ ॥
वाय्वादिभागाश्चत्वारो वाय्वादिष्वेवमादिशेत् ।
पञ्चीकरणमेतत्स्यादित्याहुस्तत्त्ववेदिनः ॥ १० ॥

---

*एकैकमिति । स्पष्टम् ॥ ९ ॥

*वाय्वादीति । वाय्वादिभागाश्चत्वारो आकाशभागार्धं च मिलित्वा आकाशभूतस्य भागाः पंचेति पूर्वेणान्वयेन योज्यम् । *वाय्वादिष्विवाति । वायुभागार्धं भूतांतराणां चतुर्णां भागाश्चत्वारः, ततश्च वायोर्भागाः पंच भवंतीत्येवं क्रमेण सर्वत्र आदिशेदित्यर्थः ।

अत्र केचिद्वाचस्पतिमिश्रमतानुसारिणः--पंचीकरणं यद्यपि संप्रदायसिद्धं तथापि युक्तिविधुरत्वात्त्रिवृत्करणमेव आदरणीयम् । पंचीकरणपक्षे पृथिव्यादिभागानामाकाशवाय्वोः प्रवेशे रूपवत्त्वान्महत्त्वाच्च तयोश्चाक्षुषत्वं स्यात् । यद्यपि आकाशादिभागानामाधिक्यादितरभागानां च स्वल्पत्वादधिकेन स्वल्पत्वाभिभूतत्वात्, "वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः (ब्र०सू०अ० २ पा० ४ सू०२२) इति न्यायेन चाक्षुषत्वाभावः तर्हि आकाशादौ पृथिव्यादिभागकल्पना व्यर्था, तेषां व्यवहारागोचरत्वात् । अथापि श्रुतिसिद्धत्वादेव कल्प्यत इति यदुच्येत तथापि त्रिवृत्करणमेव श्रुतिसिद्धम् । "तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणि" इति श्रुतेर्न पंचीकरणं तत्र श्रुतेरभावादित्याहुस्तत्राह *इत्याहुस्तत्त्ववेदिन इति । श्रुतिस्मृतिन्यायतत्त्ववेदिन इत्यर्थः । श्रुतिस्तावदाथर्वणे "पृथ्वी च पृथिवी मात्रा च" इत्यादिना स्थूलसूक्ष्मभूतकथनप्रस्तावे "वायुश्च वायु-

पञ्चीकृतानि भूतानि तत्कार्यं च विराड् भवेत् ।
स्थूलं शरीरमेतत्स्यादशरीरस्य चात्मनः ॥ ११ ॥

मात्रा चाकाशश्चाकाशमात्रा च" इति तयोरपि स्थूलसूक्ष्मभेदं दर्शयति । स्थूलत्वं च पंचीकृतत्वमेव, अन्यस्यासंभवात् ।

पंचीकृतानि भूतानि स्थूलानीत्युच्यते बुधैः ।

इत्युक्तत्वाच्च । स्मृतिरपि स्कांदे ब्रह्मगीतासु "पंचीकृत्य शिवाज्ञया" इत्यादिना ।

न्यायश्च—श्रुतौ त्रिवृत्करणोक्तिबलादत्रिवृत्कृतानां स्थूलव्यवहारानर्हत्वं गम्यते, अन्यथा तदुक्तेर्वैयर्थ्यादत्रिवृत्कृतभूतकार्याणामिन्द्रियाणामतीन्द्रियत्वेन स्पष्टव्यवहारादर्शनाच्च त्रिवृत्करणमर्थवदिति वक्तव्यम् । एवं पंचीकरणाभावे आकाशवायुभ्यामपि स्पष्टावकाशदानादिस्थूलव्यवहारो न स्यादिति न्यायादेव पंचीकरणमंगीकार्यम् । त्रिवृत्करणश्रुतिस्तु छांदोग्ये भूतत्रयसृष्टिश्रुतिर्यथा पंचभूतोपलक्षणार्था वियदधिकरण (ब्र० सू० अ० २ पा० ३ सू० १) न्यायेन, तथा त्रिवृत्करणश्रुतिरपि पंचीकरणोपलक्षणार्था । चाक्षुषत्वापत्तिस्तु "वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः" इतिन्यायेनार्द्धभूयस्त्वादेव परिहृतेति भावः ॥ १० ॥

एवमुपोद्धाततया सृष्टिमभिधाय नित्यमुक्ते आत्मनि अतस्मिंस्तद्रूपत्वेन मायाकार्यत्वेन च तस्या आरोपत्वं चोक्त्वा इदानीं तस्या ॐकारेणापवादसौकर्याय आरोपितस्य कृत्स्नस्य त्रैविध्यकरणार्थं पंचीकृतेत्यादि आचार्यवाक्यं व्याचष्टे *पंचीकृतानीत्यादिना । विराट्शब्दार्थमाह*स्थूलं शरीरमिति । अनेन व्यष्टिसमष्टिशरीरद्वयमप्युक्तम् । ननु तस्य स्थूलशरीरांगीकारे अस्थूलमित्यादिश्रुतिविरोध इत्याशंक्य वस्तुतो अशरीरस्य शरीरसंबन्धासंभवे

अधिदैवतमध्यात्ममधिभूतमिति त्रिधा ।
एकं ब्रह्म विभागेन भ्रमाद्भाति न तत्त्वतः ॥ १२ ॥
इन्द्रियैरर्थविज्ञानं देवतानुग्रहान्वितैः ।
शब्दादिविषयं ज्ञानं तज्जागरितमुच्यते ॥ १३ ॥

वदन् तस्य मृषात्वमाह*अशरीरस्येति । चोऽवधारणे । वस्तुतः कालत्रयेऽपि शरीरसंबन्धरहितस्यैवेत्यर्थः ॥ ११ ॥

ननु "इन्द्रियैरर्थोपलब्धिर्जागरितम्" इति मूलमनुपपन्नम् । अद्वितीयात्मनि इन्द्रियादिभेदाभावादारोपितस्य तस्य सत्त्वेऽपि इन्द्रियाणां जडानां स्वतः प्रवृत्त्यसंभवः । नचात्माऽसंगस्तत्प्रवर्त्तको भवति । अतस्तेषां विषयसंबन्धाभावादर्थोपलब्धिर्न संभवतीत्यतआह *अधिदैवतमिति । अधिदैवतमित्यादिषु सप्तम्यर्थे ऽव्ययीभावः । देवतासु विद्यमानं दिगादिकं अधिदैवतं आत्मनि कार्यकरणसंघाते शरीरे विद्यमानं श्रोत्राद्यध्यात्मं भूतेषु विद्यमानं विषयभूतं शब्दादिकमधिभूतम् । "तेभ्यः समभवत्" इति वार्त्तिके भूतानामिन्द्रियाणां च सृष्टिः कंठरवेणोक्ता । इन्द्रियसृष्टयुक्त्यैव समष्टीन्द्रियाभिमानिचेतनानामेव देवतात्वात् तत्सृष्टिरप्यर्थादुक्तेति त्रिविधस्याप्यात्मन्यारोपो दर्शित इति भावः । एवं सति "इन्द्रियैरर्थोपलब्धिः" इतिवाक्यमुपपन्नम् ॥ १२ ॥

देवतानामिन्द्रियप्रवर्त्तकत्वोपपत्तिरित्याह*इन्द्रियैरिति । एवंसति देवतानुग्रहान्वितैरिन्द्रियैरर्थविज्ञानं जायते, तज्ज्ञानं जागरितमुच्यत इति, एवं वाक्यभेदेन ज्ञानपदद्वयस्याप्यन्वयो द्रष्टव्यः । यद्वा इन्द्रियजन्यं ज्ञानम् अन्यच्च शास्त्रानुमानादिजन्यं ज्ञानं सर्वं च जागरितमिति ज्ञानपदद्वयस्यापुनरुक्तिः । अत्र उपलब्धिरित्युक्ते

श्रोत्रमध्यात्ममित्युक्तं श्रोतव्यं शब्दलक्षणम् ।

तुरीये गतम्, अतः अर्थेति। विषयोपलब्धिरित्यर्थः। सुषुप्तावज्ञानस्य विषयत्वोपलब्धेरर्थपदं शब्दादिपरत्वेन व्याख्यातम्, शब्दादिविषयमित्यनेन। तथापि स्वप्ने वासनारूपशब्दाद्यर्थोपलब्धेः सत्त्वादतिव्याप्तिवारणाय इन्द्रियैरित्युक्तम्। नच तत्रापि इन्द्रियाणि दृश्यंत इति वाच्यम्। तेषां वासनामात्रत्वात्। नच वासनारूपैरपि तैरर्थोपलब्धिस्तत्रास्तीति वाच्यम्। वासनारूपाणां तेषामर्थानामिव विषयत्वेन साक्षिभास्यत्वमेव नतूपलब्धौ करणत्वम्। तत्प्रतीतिस्तु जाग्रत्काले करणत्वप्रतीतिस्तद्वासनामात्रं देवतानुग्रहाभावेन मुख्यकरणत्वाभावादित्याशयेन "देवतानुग्रहान्वितैः"इत्युक्तम्। नच एवमपि मनःकरणं तत्रास्तीति वाच्यम्। तस्येन्द्रियत्वाभावात् "मनः सर्वेन्द्रियाणि च"इत्यादिश्रुतौ इन्द्रियेभ्यः पृथक्ग्रहणात्। अत एव श्रुतेः इन्द्रियत्वाभावनिश्चयात् "मनःषष्ठानीन्द्रियाणि"इत्यत्र विजातीयेनैव संख्यापूरणं कार्यम् "यजमानपंचमा इडां भक्षयंति" इत्यत्र अनर्त्विजाऽपि विजातीयेन यजमानेन संख्यापूरणदर्शनात्। सजातीयेनैव संख्यापूरणन्यायस्तु "गुहां प्रविष्टौ" (ब्र० सू० अ० १ पा०२ सू०११) इत्यधिकरणसिद्धसंदेहस्थले एव नतु मानांतरेण विजातीयत्वनिश्चयस्थलेऽपि इति भावः। स्वप्ने मनस अर्थोपलब्धि प्रत्युत्पादकत्वेन करणत्वाभावाच्च न तदा अतिव्याप्तिरिति। न चैवमपि समाधिमूर्च्छयोरव्याप्तिः, तत्र इन्द्रियैरुपलब्ध्यभावात्तयोर्जागरणत्वादिति वाच्यम्। मूर्च्छाया "मुग्धेऽर्धसम्पत्तिः"(ब्र० सू० अ३–पा०२ सू० १०) इति न्यायेन अजागरणत्वात्समाधेस्तुरीयावस्थात्वेनाजागरणत्वाच्चेति भावः ॥१३॥

इदानीमध्यात्मादित्रिभागं सुखप्रतिपत्त्यर्थं विविच्य दर्शयति

अधिभूतं तदित्युक्तं दिशस्तत्राधिदैवतम् ॥ १४ ॥
त्वगध्यात्ममिति प्रोक्तं स्प्रष्टव्यं स्पर्शलक्षणम् ।
अधिभूतं तदित्युक्तं वायुस्तत्राधिदैवतम् ॥ १५ ॥
चक्षुरध्यात्ममित्युक्तं द्रष्टव्यं रूपलक्षणम् ।
अधिभूतं तदित्युक्तमादित्योऽत्राधिदैवतम् ॥ १६ ॥

---

*श्रोत्रमित्यादिना "ईशस्तत्राधिदैवतम्" इत्यन्तेन । अत्राधिभूतमिति तत्तादिन्द्रियविषय उच्यते, शब्दस्वरूपं श्रोत्रेन्द्रियस्य विषय इत्यर्थः । एवं सर्वत्र योज्यम् । "दिशः श्रोत्रं भूत्वा कर्णौ प्राविशन्" इत्यादिश्रुत्या दिगादीनामधिष्ठातृदेवतात्वावगमात्तेषां तथात्वमङ्गीकार्यमित्यर्थः । एतेन जीवाधिष्ठितानामेवेन्द्रियाणां प्रवृत्त्युपपत्तेस्तदधिष्ठात्र्यो देवता न संतीति वदंतो वैशेषिकादयो निरस्ताः । श्रुतिविरोधादसंगस्य जीवस्याधिष्ठातृत्वानुपपत्तेश्चेति । यद्यपि श्रुतौ "अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत्" इत्यादिना वागग्न्यादिक्रमेणाध्यात्मादिविभाग उक्तः । तथापि तदुत्पादकतद्ग्राह्यभूतक्रमेण तत्रापि ज्ञानेन्द्रियपूर्वकत्वात्कर्मेन्द्रियप्रवृत्तेस्तदुत्पादकतद्ग्राह्यभूतक्रमेण आध्यात्मादिक्रम इहोक्तः ॥ १४ ॥

*त्वगध्यात्ममिति । *वायुरिति । यद्यपि "ओषधिवनस्पतयो लोमानि भूत्वा त्वचं प्राविशन्" इतिश्रुतौ ओषधिवनस्पतीनां त्वग्देवतात्वमुक्तं तथापि देवतात्वाप्रसिद्धेस्तेषामधिष्ठाता वायुरेव ओषध्यादिशब्देनोक्त इति मत्वा इह वायुरुक्तः । वृक्षाणां वाय्वधिष्ठितत्वं च श्रुत्यादिप्रसिद्धमिति भावः ॥ १५ ॥

*चक्षुरिति स्पष्टम् ॥ १६ ॥

जिह्वाऽध्यात्मं तथाऽऽस्वाद्यमधिभूतं रसात्मकम् ।
वरुणो देवता तत्र जिह्वायामधिदैवतम् ॥ १७ ॥
घ्राणमध्यात्ममित्युक्तं घ्रातव्यं गन्धलक्षणम् ।
अधिभूतं तदित्युक्तं पृथिव्यत्राधिदैवतम् ॥ १८ ॥
वागध्यात्ममिति प्रोक्तं वक्तव्यं शब्दलक्षणम् ।
अधिभूतं तदित्युक्तमग्निस्तत्राधिदैवतम् ॥ १९ ॥

---

*जिह्वेति । रसात्मकमास्वाद्यम् अधिभूतमित्यन्वयः । "वरुणो वा एतं गृह्णाति" इत्यादौ व्याधिविशेषे वरुणशब्दस्य प्रयोगात्तद्व्यावृत्त्यर्थं देवतारूपोऽधिदैवतमित्युक्तम् । वरुणस्य चाधिष्ठातृत्वाद्रसस्य चाबात्मकत्वात् "शन्नो मित्रः शं वरुणः" इत्यत्र इन्द्रियदेवतासु तस्य गणनाच्च तत्र देवतेति भावः ॥ १७ ॥

*घ्राणमध्यात्ममिति । *पृथिवीति । घ्राणेन्द्रियस्य पार्थिवत्वात्पृथिव्यभिमानिदेवतायास्तत्र देवतात्वमुचितमिति "पृथिव्यत्राधिदैवतम्" इत्युक्तम् । यद्वा "दिग्वातार्कप्रचेतो" इतिसंप्रदायश्लोके अश्विनोः घ्राणाधिदेवतात्वोक्तेः वडवाभूतसूर्यपत्नीनासिकानिर्गतत्वेन पुराणप्रसिद्धेश्च तयोरेवाधिदैवतत्वौचित्याच्च, इह पृथिवीशब्देन तावेवोक्तौ "अभूतौ वा इमौ मनुष्यचरौ" इत्यत्र तयोर्मनुष्यवत्पृथ्वीसंबन्धश्रवणात् । यद्यपि "वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत्" इत्यत्र वायोर्देवतात्वमुक्तं, तथापि नासिकासंचारिश्वासरूपेण वायोर्गंधग्रहणे सहकारित्वमात्रेण तथोक्तम् । वस्तुतस्तत्र वायुशब्देन तत्सहचारिपूर्वोक्तदेवतैव ग्राह्येति न विरोधः ॥ १८ ॥

वैशेषिकादयस्तु—कर्मेन्द्रियाणि न संत्येव हस्ताद्यवच्छिन्नात्म-

हस्तावध्यात्ममित्युक्तमादातव्यं च यद्भवेत् ।
अधिभूतं तदित्युक्तमिन्द्रस्तत्राधिदैवतम् ॥ २० ॥
पादावध्यात्ममित्युक्तं गन्तव्यं तत्र यद्भवेत् ।
अधिभूतं तदित्युक्तं विष्णुस्तत्राधिदैवतम् ॥ २१ ॥
पायुरिन्द्रियमध्यात्मं विसर्गस्तत्र यो भवेत् ।
अधिभूतं तदित्युक्तं मृत्युस्तत्राधिदैवतम् ॥ २२ ॥
उपस्थेन्द्रियमध्यात्मं स्त्र्याद्यानन्दस्य कारणम् ।
अधिभूतं तदित्युक्तमधिदैवं प्रजापतिः ॥ २३ ॥

नि मयत्नोत्पत्तौ तत एव हस्तादौ व्यापारोत्पत्तिसंभवादित्याहुः। तदयुक्तम् । "अग्निर्वाग्भूत्वा" इत्यादिश्रुतिविरोधात्कुणित्वादिमापककर्ममतिबद्धेन्द्रियाभावे कुणित्वपंगुत्वाद्यसंभवापत्तेः । अन्यथा तत्तद्गोलकावच्छिन्नात्ममनःसंयोगादेव ज्ञानोत्पत्तिसंभवेन ज्ञानेन्द्रियाणामप्यभावप्रसंगाच्चेत्यभिप्रेत्य कर्मेन्द्रियेषूक्तविभागमाह *वागध्यात्ममिति । वागादयश्च यथाक्रमं राजसाकाशादिभूतकार्याणीति बोध्यम् ॥ १९ ॥

*हस्तावध्यात्ममिति । इन्द्र इति । "इन्द्रो मे बले श्रितः" इति श्रुत्या इन्द्रस्य बलाधिष्ठातृत्वाद्बलस्य "बाह्वोर्बलम्" इतिश्रुत्या बाहुधर्मत्वादिन्द्रो हस्ताधिदैवतमित्यर्थः ॥ २० ॥

*पादाविति । *विष्णुरिति । विष्णोर्विक्रमणकर्तृत्वात् विक्रमणहेतुपादाधिष्ठातृत्वं तस्योचितमित्यर्थः ॥ २१ ॥

*पायुरिति स्पष्टम् ॥ २२ ॥

*उपस्थेति । *प्रजापतिरिति । यद्यपि "आपो रेतो भूत्वा

मनोऽध्यात्ममिति प्रोक्तं मन्तव्यं तत्र यद्भवेत् ।
अधिभूतं तदित्युक्तं चन्द्रस्तत्राधिदैवतम् ॥ २४ ॥
बुद्धिरध्यात्मामित्युक्तं बोद्धव्यं तत्र यद्भवेत् ।
अधिभूतं तादित्युक्तमधिदैवं बृहस्पतिः ॥ २५ ॥
अहंकारस्तथाऽध्यात्ममहंकर्तव्यमेव च ।
अधिभूतं तादित्युक्तं रुद्रस्तत्राधिदैवतम् ॥ २६ ॥
चित्तमध्यात्मामित्युक्तं चेतव्यं तत्र यद्भवेत् ।
अधिभूतं तादित्युक्तं क्षेत्रज्ञोऽत्राधिदैवतम् ॥ २७ ॥
तमोऽध्यात्ममिति प्रोक्तं विकारस्तत्र यो भवेत् ।
अधिभूतं तदित्युक्तमीश्वरोऽत्राधिदैवतम् ॥ २८ ॥
बाह्यान्तःकरणैरेवं देवतानुग्रहान्वितैः ।
स्वं स्वं च विषयज्ञानं तज्जागरितमुच्यते ॥ २९ ॥

शिश्नं प्राविशन्"इति श्रुतौ अपां देवतात्वमुक्तं, तथापि तत्र आपच्छब्देन तदुपलक्षितपंचभूतोपाधिकः प्रजापतिरेवोक्त इति भावः॥२३॥

मंतव्यबोद्धव्यादिकं सर्वं यद्यपि श्रोतव्यादिरूपमेव, तथापि मंतव्यत्वादिरूपेण श्रोतव्याद्यपेक्षया भेदमंगीकृत्य तेषां मनआदिविषयत्वमाह*मनोऽध्यात्ममिति त्रिभिः मंतव्यमित्यादिना। बृहस्पत्यादीनां तु बुद्ध्यादिदेवतात्वमागमादवगंतव्यम् । इतरेषां तु "अग्निर्वाग्भूत्वा"इत्यादिश्रुतौ तथात्वं स्पष्टमिति ॥२४॥२५॥२६॥

*चित्तमिति । क्षेत्रज्ञः साक्षीत्यर्थः ॥ २७ ॥

*तम इति । ईश्वरः मायाप्रवर्त्तको जगत्कारणमिति भेदः॥२८॥

एवमध्यात्मादिविभागं प्रदर्श्य "इन्द्रियैरर्थोपलब्धिर्जागरितम्"

येयं जागरितावस्था शरीरं करणाश्रयम् ।
यस्तयोरभिमानी स्याद्विश्व इत्यभिधीयते ॥ ३० ॥
विश्वं वैराजरूपेण पश्येद्भेदानिवृत्तये ।
ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चैव पञ्च कर्मेन्द्रियाणि च ॥ ३१ ॥

इतिवाक्ये इंद्रियग्रहणं करणोपलक्षणार्थमित्यभिप्रेत्य वदन् वाक्यार्थमुपसंहरति *बाह्येति । अत्र ज्ञानमिति कर्मेन्द्रियव्यापाराणाम् उपलक्षणम् । अन्यथा कर्मेन्द्रियस्यासंग्रहापातात् स्वरूपनिरूपणवैयर्थ्यं स्यादिति ॥ २९ ॥

"तदुभयाभिमानी" इत्यत्रोभयशब्दार्थं वदन् तद्वाक्यार्थमाह *येयमिति । विश्वस्य स्थूलसूक्ष्मकारणशरीरत्रयाभिमानित्वात्सूक्ष्मशरीरसंग्रहाय "शरीरं करणाश्रयम्"इत्युक्तम् । अत एव तमःशब्दितं कारणशरीरमपि "तमोऽध्यात्मम्" इत्यत्रोक्तम् । अन्यथा जागरावस्थोक्तिप्रस्तावे तस्यानवसरप्रसंगात् । तच्च इह शरीरग्रहणेन गृहीतमिति बोध्यम् ॥ ३० ॥

ननु "तत्कार्यं च विराड् भवेत्"इत्यत्र समष्टिव्यष्टिशरीरयोरभिधानात्समष्टौ च वैश्वानरशब्दितस्य वैराजस्याभिमानित्वात्कथं व्यष्ट्यभिमानिनो विश्वस्य तदुभयाभिमानित्वम्? अत आह*विश्वमिति । वैराजस्य रूपं यस्य स तथा। भावप्रधानो निर्देशः । वैराजरूपत्वेनेत्यर्थः । वैराजं विश्वात्मत्वेन पश्येदित्यर्थः । हिरण्यगर्भरूपेण चिन्तयेदित्यादावप्येवमेवार्थः। यथाश्रुते विश्वस्य वैराजान्तर्भावे विश्वस्य प्राधान्यं न स्यात् । तथा च सति प्रत्यगात्मशोधनं न भवेत् । वैराजादीनां ईश्वरावस्थाभेदत्वेन प्रत्यगात्मावस्थाभेदत्वाभावात् । तथा सति "अकारमात्रं विश्वः स्यात्।अकारं पुरुषं विश्वमुकारे प्रविलापयेत्" इत्यादिवक्ष्यमाणाः विश्वादिप्राधान्यव्यपदेशा विरुध्येरन् ।

श्रोत्रत्वङ्नयनघ्राणजिह्वा धीन्द्रियपञ्चकम् ।
वाक्पाणिपादपायूपस्थाः कर्मेन्द्रियपञ्चकम् ॥ ३२ ॥
मनो बुद्धिरहंकारश्चित्तं चेति चतुष्टयम् ।
संकल्पाख्यं मनोरूपं बुद्धिर्निश्चयरूपिणी ॥ ३३ ॥
अभिमानात्मकस्तद्वदहंकारः प्रकीर्तितः ॥
अनुसंधानरूपं च चित्तमित्यभिधीयते ॥ ३४ ॥

एतदुक्तं भवति—एकस्यैव चैतन्यस्य समष्टिव्यष्ट्यभिमानभेदेन भेदाज्जीवानामपि "सर्वे जीवाः सर्वमयाः" इति श्रुत्या अपरिच्छेदात्परिच्छिन्नव्यष्ट्यभिमानकृतः परिच्छेदभ्रमः । तत्र समष्टिव्यष्ट्योः स्थूलत्वसामान्येन अभेदे चिन्तिते परिच्छिन्नाभिमाननिवृत्त्या परिच्छेदभ्रमनिवृत्तौ तदभिमानिनोरपि विश्ववैराजयोरभेददर्शनं स्यादिति "एतत् त्रयमकारः" इत्यादिनोक्तम् । पादानां मात्राणां चाभेदं श्रौतक्रममनुसृत्यैव "अकारमात्रं विश्वः स्यात्" इत्यादिना वक्ष्यामीत्यभिसन्धाय अपञ्चीकृतेत्यादिनोक्तं द्वितीयपादं व्याचष्टे *ज्ञानेन्द्रियाणीत्यादिना ॥ ३१ ॥

*श्रोत्रत्वगिति स्पष्टम् ॥ ३२ ॥

*मनो बुद्धिरिति । संकल्पाख्यमिति । सङ्कल्पवृत्तिरूपेण परिणतमन्तःकरणं मन इत्यर्थः । निश्चयाख्यवृत्तिरूपेण परिणतमन्तःकरणं बुद्धिः ॥ ३३ ॥

*अभिमानात्मक इति । अभिमानवृत्तिरूपेण परिणतमन्तःकरणमहङ्कारः । पूर्वोत्तरानुसन्धानरूपवृत्तिमच्चित्तमित्यर्थः ।

मनो बुद्धिरहंकारश्चित्तं चेति चतुष्टयम् ।
संशयो निश्चयो गर्वः स्मरणं विषया इमे ॥ १ ॥

प्राणोऽपानस्तथा व्यान उदानाख्यस्तथैव च ।
समानश्चेति पञ्चैताः कीर्तिताः प्राणवृत्तयः ॥ ३५ ॥
खं वाय्वग्न्यम्बुक्षितयो भूतसूक्ष्माणि पञ्च च ।
अविद्याकामकर्माणि लिङ्गं पुर्यष्टकं विदुः ॥ ३६ ॥

इत्यभियुक्तोक्तेः । तत्र गर्वोऽभिमानः स्मरणम् अनुसन्धानं विषयाः साध्याः वृत्तय इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

*प्राणोऽपान इति स्पष्टम् ॥ ३५ ॥

*खं वाय्विति । *पुर्यष्टकमिति । एकैकं पञ्चकमेकैका पुरी, मनआदिचतुष्टयमेका पुरी, कामादिकं प्रत्येकमेकैका पुरीति पुर्यष्टकम् । एतच्च ज्ञानेन्द्रियादिकं जीवस्य भोगसाधनत्वात्तदुपाधित्वेन तदवस्थानप्रदेशत्वाच्च पुरीव राज्ञः पुरीत्यर्थः ।

ज्ञानेन्द्रियाणि खलु पञ्च तथा पराणि
कर्मेन्द्रियाणि मनआदिचतुष्टयं च ॥
प्राणादिपञ्चकमथो वियदादिकं च
कामश्च कर्म च तमः पुनरष्टमी पुरी ॥ १ ॥

इत्यभियुक्तोक्तेः । अत्र वार्तिके अभियुक्तश्लोके चाविद्यातमःशब्दौ पूर्वपूर्वभ्रमजन्यवासनारूपाविद्यापरौ, मूलाविद्यायाः कारणशरीरत्वेन सूक्ष्मशरीरान्तर्भावासम्भवात् । पूर्वपूर्वभ्रमजन्यवासनायामप्यविद्याशब्दः प्रत्युक्तो वाचस्पतिमिश्रैः "अनिर्वाच्याविद्याद्वितीयसचिवस्य" इत्यत्र । यद्यपि—

पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम् ॥
अपञ्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनम् ॥ १ ॥

इति प्राणादिसप्तदशकमेव लिङ्गशरीरमित्यात्मबोधादावुक्तम् । अत्र च कामकर्मादीनामपि लिङ्गशरीरान्तर्भाव उच्यते

एतत्सूक्ष्मशरीरं स्यान्मायिकं प्रत्यगात्मनः ।
करणोपरमे जाग्रत्संस्कारोत्थं प्रबोधवत् ॥ ३७ ॥
ग्राह्यग्राहकरूपेण स्फुरणं स्वप्न उच्यते ।
अभिमानी तयोर्यस्तु तैजसः परिकीर्तितः ॥ ३८ ॥

"एतत्सूक्ष्मशरीरं स्यात्" इति । तथाप्यात्मबोधादिश्लोकेषूपलक्षणपरत्वेन कामकर्मादीनामपि ग्रहणं स्वीकर्तव्यम् । अन्यथा तेषां शरीरत्रयेऽप्यन्तर्भावाभावेन शरीरत्रयापलापेऽपि तदपलापाभावप्रसङ्गात् । तथाच स्थूलप्रपञ्चः सर्वोऽपि स्थूलशरीरम्, सूक्ष्मप्रपञ्चः सर्वोऽपि सूक्ष्मशरीरं, मूलप्रकृतिः कारणशरीरमिति शरीरत्रयापलापे सर्वप्रपञ्चापलापसिद्धिरिति द्रष्टव्यम् ॥ ३६ ॥

*एतदिति । एतत्पुर्यष्टकम् । तस्य निरसनयोग्यतां दर्शयितुं मायिकमिति विशेषणम् । एवं शरीरं निरूप्य तस्य यस्यामवस्थायां भोगसाधनत्वं तामवस्थां दर्शयति *करणोपरमे इति । करणानां चक्षुरादीनामुपरमे सति जाग्रदनुभवजन्यसंस्कारोत्थमन्तःकरणवृत्तिरूपप्रबोधयुक्तम् यद्ग्राह्यग्राहकरूपेण स्फुरणं चैतन्यमस्ति तद्विषयभूतरथगजादि तद्विषयकान्तःकरणवृत्तिश्चेति द्वयं स्वप्न इत्यर्थः । मूले "जागरितसंस्कारजः प्रत्ययः सविषयः स्वप्नः" इत्युक्तत्वात्, तदनुसारेणैव व्याख्यातम् । अन्यथा चैतन्यस्य स्वप्नावस्थान्तर्भावे तस्याप्यपलापापत्तेः । एवं शरीरमवस्थां चोक्त्वा तदभिमानिनं दर्शयति *अभिमानीति । तयोः स्वप्नसूक्ष्मशरीरयोः । तैजस इति । तेजसि वासनायामभिमानित्वेन निर्वृत्तो भवतीति तैजस इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

*हिरण्यगर्भेति । अत्र हिरण्यगर्भशब्देन समष्टिसूक्ष्मशरीरा-

हिरण्यगर्भरूपेण तैजसं चिन्तयेद् बुधः ।
चैतन्याभासखचितं शरीरद्वयकारणम् ॥ ३९ ॥
आत्माज्ञानं तदव्यक्तमव्याकृतमितीर्यते ।
न सन्नासन्न सदसद्भिन्नाभिन्नं न चात्मनः ॥ ४० ॥

भिमानी सूत्रात्मोच्यते । यथा व्यष्टिभूतपत्रपुष्पशाखादिकं समष्टिभूतवृक्षरूपेण पश्यति "एको वृक्षः" इति । तथा व्यष्टिभूतसूक्ष्मशरीराभिमानिनमात्मानं व्यष्टिसूक्ष्मशरीराभिमानं हित्वा समष्टिसूक्ष्मशरीराभिमानित्वेन ध्यायेदित्यर्थः । एवं सूक्ष्मशरीरं स्वप्नावस्थां तदभिमानिनं च उकारार्थमुक्त्वा मकारार्थं वक्तुं कारणशरीरं तस्य भोगसम्पादिकामवस्थां तदभिमानिनं च दर्शयति *चैतन्येति । केवलाज्ञानस्य शरीरद्वयकारणत्वासम्भवाच्चैतन्याभासखचितमित्युक्तं, चैतन्यप्रतिबिम्बसहितमित्यर्थः ॥ ३९ ॥

*आत्माज्ञानमिति । अत्र यदित्यध्याहारः । यत् शरीरद्वयकारणमज्ञानमस्ति तदव्यक्तमव्याकृतमिति च ईर्यते इति सम्बन्धः । ननु शरीरद्वयकारणत्वे तस्यार्थक्रियाकारित्वेन सत्ताऽवश्यंभावात्तत्कार्यशरीरद्वयस्यापि सत्तासम्भवात्तदपलापो न सम्भवतीत्याशङ्क्य नार्थक्रियाकारित्वमेव सत्त्वं, किन्त्वबाध्यत्वम् । तच्चाधिष्ठानतत्त्वज्ञानबाध्यत्वादज्ञानस्य नास्ति इत्यभिप्रायेणाह *न सदिति । तर्हि शशशृङ्गादिवदसदेव स्यादित्याशङ्क्याह *नासदिति । अज्ञोऽहमित्यपरोक्षतया प्रतीयमानत्वान्नासन्तमसदित्यर्थः । न च सत्त्वनिषेधे ऽसत्त्वम्, असत्त्वनिषेधे सत्त्वं वा वक्तव्यं, परस्परविरुद्धयोरन्यतरनिषेधे अन्यतरावश्यंभावादिति वाच्यम् । परमते घटात्यन्ताभावे घटतदत्यन्ताभावयोरभाववत्सत्त्वासत्त्वयोरप्यभावोपपत्तेरिति भावः । तर्हि

न सभागं न निर्भागं न चाप्युभयरूपकम् ।
ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानहेयं मिथ्यात्वकारणात् ॥ ४१ ॥

केवलसदसद्रूपत्वाभावेऽपि तदुभयरूपत्वं स्यादित्याशङ्क्याह *न सदसदिति । एकस्यैकदैव सदसद्रूपत्वस्य विरुद्धत्वादित्यर्थः । ननु तदज्ञानमात्मनः सकाशाद्भिन्नमभिन्नं वा, भिन्नत्वे अद्वैतहानिः, अभिन्नत्वे बाध्याज्ञानाभिन्नत्वेनात्मनोऽपि बाध्यत्वापत्तिरित्यत आह *भिन्नाभिन्नमिति । भिन्नत्वाभिन्नत्वयोः परस्परविरुद्धयोरप्यभावः पूर्ववदेव द्रष्टव्यः । यद्यपि "न भिन्नं नाभिन्नं क्वचित्" इत्यस्य "सतः असतः प्रत्येकं मिलितस्य च प्रतियोगित्वमुच्यते" इत्यानन्दगिरीये व्याख्यातं, तथापि वार्त्तिके आत्मन एव कण्ठरवेण भेदादिप्रतियोगित्वमुक्तमिति एवं व्याख्यातम् ॥ ४० ॥

ननु सत्त्वादिना निर्वक्तुमशक्यत्वेऽपि सभागत्वादिना निर्वक्तुं शक्यत एवेत्याशङ्क्य सभागत्वं नाम सावयवत्वं तच्चावयवरूपकारणसमवेतत्वं, तच्चाज्ञानस्यानादित्वेन नास्तीत्याह *न सभागमिति । तर्हि निर्भागं भविष्यतीत्याशङ्क्य तद्भागभूतानामंशभूतानां पृथिव्यादीनां विद्यमानत्वान्न निर्भागमित्याह *न निर्भागमिति । अत एव नोभयरूपम् इत्याह *न चापीति । ननु सर्वात्मना निर्वक्तुमशक्यत्वे तत्स्वरूपाधिगतिरेव न स्यात्, लक्षणाभावे लक्ष्याधिगतेरसम्भवादित्याशङ्क्य सत्त्वादिना निर्वचनाभावेऽपि आत्मज्ञानापनोद्यत्वादिरूपेण निर्वचनं सम्भवतीत्याह *ब्रह्मेति । ब्रह्मात्मैकत्वविषयकाज्ञानस्यैवानर्थहेतुत्वात्तद्विषयकज्ञानमेव तन्निवर्तकमित्यर्थः । *हेयमिति । नाश्यमित्यर्थः । ननु अन्यज्ञानेनान्यनाशः कथमित्याशङ्क्य मिथ्यात्वादधिष्ठानतत्त्वज्ञानेन तदज्ञानस्य निवृत्तिः सम्भवतीत्याह *मिथ्यात्वेति ॥४१॥

ज्ञानानामुपसंहारो बुद्धेः कारणतास्थितिः ।
वटबीजे वटस्येव सुषुप्तिरभिधीयते ॥ ४२ ॥
अभिमानी तयोर्यस्तु प्राज्ञ इत्यभिधीयते ।
जगत्कारणरूपेण प्राज्ञात्मानं विचिन्तयेत् ॥ ४३ ॥
विश्वतैजससौषुप्तविराट्सूत्राक्षरात्मभिः ।
विभिन्नमिव संमोहादेकं तत्त्वं चिदात्मकम् ॥ ४४ ॥

एवं कारणशरीरस्वरूपं निरूप्य अवस्थां निरूपयति *ज्ञानानामिति। अत्र ज्ञानानामिति बहुवचनत्वात्स्थूलसूक्ष्मार्थविषयकाणां जाग्रत्स्वप्नावस्थासंबन्धिनां सर्वेषां ज्ञानानामभावो विवक्षितः। तर्हि वृत्तीनामभावे बुद्धेरप्यभावः स्यादित्याशङ्क्याह *बुद्धेरिति। कारणतास्थितिरिति कारणात्मना अज्ञानात्मना स्थितिरवस्थानं,पुनर्बुध्युत्पादनयोग्यवासनात्मनाऽवस्थानमित्यर्थः उपरतवृत्तिका बुद्धेः कारणात्मनाऽवस्थितिः सुषुप्तिरभिधीयत इत्यर्थः। ज्ञानानामुपसंहारो मुक्तावपि, इति बुद्धेः कारणतास्थितिरित्युक्तम्। तावत्युक्ते जाग्रद्दशायामतिव्याप्तिः। कार्यदशायामपि कार्यस्य कारणरूपेणाप्यवस्थानात्, अत उक्तम् ज्ञानानामुपसंहार इति। अत्रानुरूपं दृष्टान्तमाह *वटेति ॥ ४२ ॥

*अभिमानीति। तयोः कारणशरीरसुषुप्त्यवस्थयोः। जगदिति। व्यष्टिकारणशरीराभिमानिनं प्राज्ञात्मानं समष्टिमायावच्छिन्नेश्वरात्मना चिन्तयेदित्यर्थः ॥ ४३ ॥

ननु विश्वतैजसादीनां बहूनामङ्गीकारे चिदात्मकमेकं तत्त्वमित्यद्वैतहानिः स्यादित्याशङ्क्य तेषां भेदस्य तत्तदुपाधिकृतत्वात्स्वतः चिदात्मनो न भेद इत्याह *विश्वेति। अक्षरात्मभिरिति

विश्वादिकत्रयं यस्माद्वैराजादित्रयात्मकम् ।
एकत्वेनैव संपश्येदन्याभावप्रसिद्धये ॥ ४५ ॥
ॐकारमात्रमखिलं विश्वप्राज्ञादिलक्षणम् ।
वाच्यवाचकताभेदाद्भेदेनानुपलब्धितः ॥ ४६ ॥

तृतीया इत्थंभावे । चिदात्मकमेकमेव तत्त्वं विश्वादिरूपेण विभिन्नमिव भासत इति शेषः । तत्र हेतुमाह *संमोहादिति । "चिदात्मकमेकं तत्त्वम्" इत्यज्ञानादित्यर्थः ॥ ४४ ॥

तादृशज्ञानं कथं भवतीत्याशंक्य तादृशज्ञानार्थं प्रपंचापलापप्रकारं दर्शयति *विश्वादिकेत्यादिना । तत्र प्रथमं विश्वादीनां त्रयाणां वैराजादीनां त्रयाणां च भेदाभावसिद्ध्यर्थमैक्यचिन्तनं दर्शयति *विश्वेति । यस्मादेवमेव सम्पश्येत्तस्मादात्मानमद्वयं पश्येदित्युत्तरेण सम्बन्धः । अत्र प्रथमेनादिशब्देन तैजसप्राज्ञयोर्ग्रहणं द्वितीयेनादिशब्देन सूत्राक्षरात्मनोर्ग्रहणम् । एकत्वेनेति । यथा व्यष्टिपत्रपुष्पफलशाखादिकं "एको वृक्षः" इत्येकत्वेन पश्यति तथा व्यष्टिविश्वादीन्समष्टिवैराजाद्यात्मना पश्येदित्यर्थः । *अन्याभावेति । अन्यत्वाभावसिद्धये इत्यर्थः । तथा अभेदचिन्तने अभेद एव भवतीत्यर्थः । तथाच त्रयः परिशिष्टा भवंति ॥ ४५ ॥

तेषां त्रयाणामपि चिदात्मनि विलापनं वक्तुं एकहेलया शब्दस्याप्यपलापसिद्ध्यर्थं सर्वशब्दार्थयोरभेदं दर्शयति *ॐकारेति । विश्वप्राज्ञादिलक्षणमखिलमर्थजातं सर्वशब्दात्मकप्रणवमात्रं अकारोकारमकारमात्रं, तत्र च स्थूलप्रपञ्चवाचकसर्वशब्दात्मकत्वमकारस्य, सूक्ष्मप्रपञ्चवाचकसर्वशब्दात्मकत्वमुकारस्य, कारणवाचकसर्वशब्दात्मकत्वं मकारस्य द्रष्टव्यम् । एतत्सर्वं माण्डूक्यभाष्यादौ स्पष्टमुक्तम् । सर्वशब्दात्मकत्वं च प्रणवस्य "यथा शंकु-

अकारमात्रं विश्वः स्यादुकारस्तैजसः स्मृतः ।
प्राज्ञो मकार इत्येवं परिपश्येत्क्रमेण तु ॥ ४७ ॥
समाधिकालात्प्रागेवं विचिन्त्यातिप्रयत्नतः ।
स्थूलसूक्ष्मक्रमात्सर्वं चिदात्मनि विलापयेत् ॥ ४८ ॥
अकारं पुरुषं विश्वमुकारे प्रविलापयेत् ।
उकारं तैजसं सूक्ष्मं मकारे प्रविलापयेत् ॥ ४९ ॥

ना" इत्यादिछान्दोग्योपनिषदि स्पष्टमुक्तम् । तत्र हेतुमाह *वाच्येति । भावप्रधानो निर्देशः । वाच्यवाचकाभेदादित्यर्थः । वाच्यवाचकाभेदे हेतुमाह *भेदेनेति । वाच्याद्भेदेन वाचकस्य, वाचकाद् भेदेन वाच्यस्य वाऽनुपलब्धेः इत्यर्थः । वाच्यवाचकाभेदश्च माण्डूक्योपनिषद्भाष्यादौ सम्यङ्निरूपित इति नेह प्रपञ्च्यते ॥४६॥

एवं सामान्यतः प्रणवतदर्थयोरभेदमुक्त्वा इदानीं विशेषप्रणवावयवानाम् अकारादीनां तदर्थानां चाभेदं दर्शयति *अकारमात्रमिति ॥ ४७ ॥

एवं समाधिपूर्वकालकृत्यमुक्त्वा समाधेरव्यवहितपूर्वकालकर्तव्यं प्रविलापनप्रकारमाह *समाधीति । विश्ववैराजाद्यभेददृष्टीनां प्रणवावयवतदर्थाभेददृष्टीनां चासुलभत्वादतिप्रयत्नत इत्युक्तम् ॥ ४८ ॥

स्थूलादिक्रमात् "सर्वं चिदात्मनि विलापयेत्" इति सङ्क्षेपेणोक्तं विलापनप्रकारं विशेषेण दर्शयति *अकारमिति । "उकारे प्रविलापयेत्" इति "अकारः उकार एव" इत्येवंप्रकारेणेत्यर्थः "मकारे प्रविलापयेत्" इति "उकारो मकार एव" इतिप्रकारेणेत्यर्थः ॥ ४९ ॥

*मकारमिति । "चिदात्मनि विलापयेत्" इति "मकारोऽहमे-

मकारं कारणं प्राज्ञं चिदात्मनि विलापयेत् ।
चिदात्माऽहं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसदद्वयः ॥ ५० ॥
परमानन्दसंदोहवासुदेवोऽहमोमिति ।
ज्ञात्वा विवेचकं चित्तं तत्साक्षिणि विलापयेत् ॥ ५१ ॥

व" इतिमकारेणेत्यर्थः। एवं च मकारः ॐकार एव। ओंकारोऽहमेवेति पाठान्तरं वार्त्तिकाननुगुणमिति वेदितव्यम् । तादृशपाठस्य सर्वोपनिषद्व्याख्यानाननुगुणत्वात् । प्रपञ्चस्तु पञ्चीकरणभावप्रकाशिकायां द्रष्टव्यः ।

"सर्वं चिदात्मनि विलापयेत्" इति सर्वप्रपञ्चप्रविलापनप्रकारमुक्त्वा चिदात्मा कीदृश इत्याकाङ्क्षायां चिदात्मनः स्वरूपं कथयन् संप्रज्ञातसमाधिप्रकारमाह *चिदात्मेति । अत्र वाक्यद्वयांगीकारात्पूर्वोत्तरार्द्धयोरहमित्यस्य न पौनरुक्त्यम् । नित्यपदं शुद्धेत्यादिषु सर्वत्रान्वेति—नित्यशुद्धो नित्यबुद्धो नित्यमुक्तो नित्यसद्रूपो नित्याद्वयरूप इति । तथाच शुद्धत्वादीनां कादाचित्कत्वं निरस्तम् ॥५०॥

एतादृशचिदात्मस्वरूपस्येष्यमाणत्वे हेतुं दर्शयति *परमेति । तस्य पूर्णतां दर्शयति *वासुदेव इति ।

सर्वत्रासौ समस्तेन वसत्यत्रेति वै यतः ।
अतः स वासुदेवेति विद्वद्भिः परिपठ्यते ॥ १ ॥

इति विष्णुपुराणवचनात् तस्य पूर्णत्वार्थकत्वादित्यर्थः । परमानन्दसन्दोहश्चासौ वासुदेवश्चेति समानाधिकरणसमासः । आनन्दसन्दोहरूपत्वं च सर्वेषामानन्दानां ब्रह्मानन्देऽन्तर्भूतत्वादिति द्रष्टव्यम् । वासुदेवस्य प्रणवार्थत्वात्प्रणवाभिन्नत्वादोमित्यस्य तद्बोधकवासुदेवादिशब्दैः सामानाधिकरण्यं द्रष्टव्यम् ।

चिदात्मनि विलीनं चेत्तच्चित्तं नैव चालयेत् ।
पूर्णबोधात्मनाऽऽसीत पूर्णाचलसमुद्रवत् ॥ ५२ ॥
एवं समाहितो योगी श्रद्धाभक्तिसमन्वितः ।
जितेन्द्रियो जितक्रोधः पश्येदात्मानमद्वयम् ॥ ५३ ॥

अथवा पूर्वार्द्धोक्तमहावाक्यार्थस्य स्वानुभवेनाङ्गीकारार्थो वा ओमिति । एवं शब्दानुविद्धसम्प्रज्ञातसमाधिमुक्त्वा ऽसंप्रज्ञातसमाधिं वक्तुं सम्प्रज्ञातसमाधिरूपवृत्तिविलापनप्रकारमाह *ज्ञात्वेति । बहुकालं सम्प्रज्ञातसमाधौ स्थित्वेत्यर्थः । विवेचकमिति । ध्यातृध्यानादिभेदसहितमित्यर्थः । तत्साक्षिणि विवेचकचित्तसाक्षिणीत्यर्थः ॥ ५१ ॥

इदानीमसंप्रज्ञातसमाधिमाह *चिदात्मनीति । "तच्चित्तं नैव चालयेत्" इत्युक्तं पुनः किं कुर्यादित्यत आह *पूर्णबोधेति । दृष्टान्तमाह *पूर्णाचलेति । न चलतीत्यचलः, पूर्णः अचलश्च योऽयं समुद्रः तद्वदासीतेत्यर्थः ॥ ५२ ॥

एवं समाधिप्रकारमुक्त्वा तत्परिपाकफलभूतं तत्त्वसाक्षात्कारप्रकारं दर्शयति *एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण समाहितः समाधियुक्तयोगी तत्परिपाकानन्तरम् अद्वयमात्मानं पश्येत् । ज्ञाने विध्यसम्भवात्साक्षात्करोतीत्यर्थः ।

कुर्यात्क्रियेत कर्त्तव्यं भवेत्स्यादिति पञ्चमम् ।
एतद्धि सर्ववेदेषु प्रसिद्धं विधिलक्षणम् ॥ १ ॥

ज्ञाने विध्यसम्भवात् तादृशसाक्षात्कारोत्पत्त्यर्थं समाधिकालेऽपि श्रद्धाभक्तीन्द्रियजयक्रोधजयादीनामावश्यकत्वं दर्शयति *श्रद्धेत्यादिना ॥ ५३ ॥

आदिमध्यावसानेषु दुःखं सर्वमिदं यतः ।
तस्मात्सर्वं परित्यज्य तत्त्वनिष्ठो भवेत्सदा ॥ ५४ ॥
यः पश्येत्सर्वगं शान्तमानन्दात्मानमद्वयम् ।
न तेन किञ्चिदाप्तव्यं ज्ञातव्यं वाऽवशिष्यते ॥ ५५ ॥
कृतकृत्यो भवेद्विद्वाञ्जीवन्मुक्तो भवेत्सदा ।
आत्मन्येवारूढभावो जगदेतन्न वीक्षते ॥ ५६ ॥

ननु लौकिकव्यापारं विहाय सर्वदा तत्त्वनिष्ठारूपसमाधिः कर्तुं न शक्यते इत्याशङ्क्य अधिकारिविशेषणीभूतवैराग्यस्यैव दार्ढ्याय समाधिदशायामपि वैराग्यं दर्शयति *आदीति । आदौ भोगसाधनीभूतद्रव्यस्यार्जने दुःखं, मध्ये तत्परिपालने दुःखम्, अवसाने तन्नाशे दुःखमित्येवंप्रकारेण सर्वमपि दुःखहेतुरेव । एवं ब्रह्मलोकान्तलोकसाधनकर्माद्यार्जनमपि दुःखहेतुरेवेति निश्चित्य सातिशयानित्यलोकफलसाधनं सर्वं परित्यज्य नित्यनिरतिशयपुरुषार्थसिद्ध्यर्थं सर्वदा तत्त्वानिष्ठारूपसमाधिमान्भवेदित्यर्थः ॥५४॥

एवं समाधिनिष्ठया तत्त्वसाक्षात्कारलाभे किं फलं भवतीत्याशंक्य कृतकृत्यता भवतीत्याह *यः पश्येदिति । सर्वत्र परिपूर्णपरमानन्दाद्वयं ब्रह्मरूपमात्मानं साक्षात्कुर्वतः सर्वानन्दानां ब्रह्मानन्द एवान्तर्भावादाप्तव्यान्तरं नास्ति । "यस्मिन्विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं स्यात्" इति ज्ञातव्यान्तरमपि नास्ति, अतः कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

*कृतकृत्यइति । कृतकृत्यो भवेदित्यस्य विवरणं जीवन्मुक्तो भवेदिति । सदेति । समाधिकाले तदितरभिक्षाटनादिव्यवहारकाले चेत्यर्थः ॥ ५६ ॥

कदाचिद्व्यवहारे तु द्वैतं यद्यपि पश्यति ।
बोधात्मव्यतिरेकेण न पश्यति चिदन्वयात् ॥ ५७ ॥
किन्तु पश्यति मिथ्यैव दिङ्मोहेन्दुविभागवत् ।
प्रतिभासः शरीरस्य तदाऽऽप्रारब्धसंक्षयात् ॥ ५८ ॥
तस्य तावदेव चिरमित्यादि श्रुतिरब्रवीत् ।
प्रारब्धस्यानुवृत्तिस्तु मुक्तस्याभासमात्रतः ॥ ५९ ॥

अन्यथा जीवन्मुक्तत्वस्य ज्ञानात्पूर्वकाले विदेहकैवल्यकाले चाभावेन विरोधात् । अत एव समाधिकाले तदितरभिक्षाटनादिव्यवहारकाले द्वैतदर्शनेऽपि तस्य मिथ्यात्वेनैव दर्शनान्न जीवन्मुक्तताविरोध इति दर्शयति *कदाचिदिति । बद्धजनसाधारणं द्वैतदर्शनमंगीकरोति *द्वैतं यद्यपि पश्यतीति । तर्हि बद्धजनात्को विशेष इत्यत आह *बोधात्मेति । बद्धजनः सर्वदा द्वैतं पश्यति, विद्वांस्तु कदाचित्समाधिव्यतिरिक्तकाले एवेत्येको विशेषः । अपरस्तु बद्धजनः बोधात्मव्यतिरेकेण द्वैतं सत्यतया पश्यति विद्वांस्तु सत्यतया न पश्यतीत्यत्र हेतुः—चिदन्वयादिति । सर्वत्र प्रपञ्चे चित एव सत्ताप्रदत्वेनानुस्यूतत्वज्ञानादित्यर्थः ॥ ५७ ॥

विद्वान्द्वैतं सत्यतया न पश्यतीत्युक्तम् । कथं पुनः पश्यतीत्यत आह *किं त्विति । शुद्धाद्वितीयब्रह्मणः प्रपंचाकारस्य मिथ्यात्वे दृष्टांतमाह *दिङ्मोहेति । प्राच्यादीनां प्रतीच्याद्याकारवदित्यर्थः । एकस्यैव ब्रह्मणो देवतिर्यगादिरूपेण भेदस्य मिथ्यात्वे दृष्टांतमाह *इंद्विति । यथा एकस्यैव इंदोर्भेदेन भानं नेत्रावष्टंभाद्युपाधिवशात्तथा एकस्यैव ब्रह्मणस्तत्तदुपाधिवशाद्देवतिर्यगादिरूपेण भानमित्यर्थः । ननु तत्त्वसाक्षात्कारानन्तरमज्ञाननाशेऽपि पुनः श-

सर्वदा मुक्त एव स्याज्ज्ञाततत्त्वः पुमानसौ ।
प्रारब्धभोगशेषस्य संक्षये तदनन्तरम् ॥ ६० ॥

रीरप्रतिभासांगीकारे अनिर्मोक्ष एव स्यादित्याशङ्क्य तस्यावधिमाह *प्रतिभास इति । तदा ज्ञानकालेऽपि शरीरस्य प्रतिभासः "आप्रारब्धसंक्षयात्" इति मर्यादायामाङ् । प्रारब्धसंक्षयपर्यंतं,तन्नाशे तु शरीरादिप्रतिभासोऽपि नश्यतीत्यर्थः । तदुक्तमभियुक्तैः ।

शास्त्रेण नश्येत्परमार्थरूपं कार्यक्षमं नश्यति चापरोक्ष्यात् ।
प्रारब्धनाशात्प्रतिभासनाश एवं त्रिधा नश्यति चात्ममाया॥ १ ॥

अस्मिन्नर्थे श्रुतिं प्रमाणयति *तस्येति । तस्य ज्ञानिनस्तावदेव तावत्पर्यन्तमेव विलंबः यावत्प्रारब्धकर्मणा न विमोक्षे न विमोक्ष्यते अथ प्रारब्धकर्मविमोचनानन्तरं संपत्स्ये संपद्यते लकारपुरुषव्यत्ययश्छांदसः । ज्ञानेनाज्ञानस्यावरणशक्तिनाशेऽपि तत्कृतो विक्षेपः किंचित्कालं चक्रभ्रमणन्यायेन परमते तन्त्वादिनाशानन्तरमपि पटादिवचानुवर्त्तते इत्यर्थः । तर्हि विदुषो बद्धजनस्येव शरीरादिप्रतिभासांगीकारे तत्कृतसुखदुःखादिकमपि स्यादित्याशंक्य तस्य मिथ्यात्वेन ज्ञातत्वान्न दुःखादिहेतुत्वमित्याह *प्रारब्धस्येति । प्रारब्धस्य प्रारब्धकार्यस्य शरीरादेरित्यर्थः । मुक्तस्य जीवन्मुक्तस्य आभासमात्रतः प्रतीतिमात्राद,नतु वस्तुतोऽनुवृत्तिरस्तीत्यर्थः । तथा च सर्पभ्रमानंतरं रज्जुतत्त्वज्ञानवतः अतिसादृश्याद्रज्वाः सर्पाकारतया प्रतीतावपि न भयकंपादिः एवं जीवन्मुक्तस्य शरीरादिप्रतीतेरपि मिथ्यात्वेन ज्ञानान्न दुःखादिहेतुत्वमिति भावः ॥५८॥५९॥

तत्र हेतुमाह *सर्वदेति । ज्ञाततत्त्वः पुमान्सर्वदा समाधिकाले तदितरव्यवहारकाले च मुक्त एव । "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति"इत्यादिश्रुत्या ज्ञानसमकालमेव मुक्तेः सिद्धत्वादतो विदुषः

अविद्यातिमिरातीतं सर्वाभासविवर्जितम् ।
आनन्दममलं शुद्धं मनोवाचामगोचरम् ॥६१॥
वाच्यवाचकनिर्मुक्तं हेयोपादेयवर्जितम् ।
प्रज्ञानघनमानन्दं वैष्णवं पदमश्नुते ॥ ६२ ॥

शरीरादिप्रतिभासेऽपि न दुःखादिप्रसक्तिरिति भावः । प्रारब्धक्षयानंतरं विदेहकैवल्यप्राप्तिप्रकारमाह *प्रारब्धेति ॥ ६० ॥

अविद्येति । "शास्त्रेण नश्येत्" इत्यादिश्लोकोक्ता त्रिविधाऽविद्या सैव तिमिरं वस्तुस्वरूपाच्छादकत्वात्तदतीतं निवृत्ताविद्यकमित्यर्थः। कारणाभावमुक्त्वा कार्याभावमप्याह *सर्वेति । आभास्यंत इत्याभासाः शरीरादयः तद्वर्जितमित्यर्थः। अविद्यातिमिरातीतत्वादेवामलम् । सर्वाभासविवर्जितत्वादेव शुद्धम् । अतएव केवलानंदरूपम् । तस्यापरिमितता दर्शयति *मन इति । मनांसि च वाचश्च मनोवाचः तासामगोचरम्, अपरिमितत्वादित्यर्थः ॥६१॥

इदानीं तत्स्वरूपप्रतिपत्त्यर्थं शब्दाद्यन्वेषणव्यावृत्त्यर्थमाह *वाच्येति । तद्देशायाम् इष्टानिष्टपरिहारार्थं प्रवृत्त्यादिकं वारयति *हेयेति । आनंदस्याज्ञायमानस्य पुरुषार्थत्वाभावादाह *प्रज्ञानघनमानंदमिति । स्वप्रकाशतया ज्ञायमानानंदरूपमित्यर्थः । प्रज्ञानघनमित्यनेन भट्टादिमत इव चिदचिदात्मकं न भवति किन्तु केवलज्ञानस्वरूपमेवेति दर्शितम् । आनंदस्वरूपस्यात्यंताभिलषितत्वात् पुनर्वचनम्। "विष्लृ व्याप्तौ" इतिधातुनिष्पन्नत्वाद्विष्णुशब्देन त्रिविधपरिच्छेदरहितं ब्रह्मोच्यते । विष्णोरिदं वैष्णवं ब्रह्मस्वरूपं "राहोः शिरः" इत्यादिवदभेदेऽपि भेदोपचारः। पद्यत इति पदम् अश्नुते प्राप्नोति ब्रह्मस्वरूपो भवतीत्यर्थः । नतु विष्णोः पदं वैकुंठाख्यं लोकं प्राप्नोति, तस्योपासनाफलत्वेन तत्त्वसाक्षात्कारफलत्वासम्भवात् ।

इदं प्रकरणं यत्नाज्ज्ञातव्यं भगवत्तमैः ।
अमानित्वादिनियमैर्गुरुभक्तिप्रसादतः ॥ ६३ ॥

ब्रह्मसाक्षात्कारस्य "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" इत्यादिश्रुत्या ब्रह्मैक्यप्राप्तिफलत्वादिति भावः ॥ ६२ ॥

एवं मुमुक्ष्वनुग्रहार्थं कृतस्य प्रकरणस्यार्थग्रहणप्रकारमाह *इदमिति । इदं पंचीकरणवार्त्तिकरूपं प्रकरणं यत्नाद् गुरुशुश्रूषादियत्नपूर्वकं ज्ञातव्यम् । अथवा ज्ञातव्यं मुमुक्षुभिरिति शेषः । कीदृशैर्गुरुभिर्ज्ञातव्यमित्यत आह *भगवत्तमैरिति । वेदान्तजन्यज्ञानवंतो भगवंतस्तेषां भगवद्रूपत्वात्,तत्त्वसाक्षात्कारवन्तस्तु भगवत्तमास्तैर्निमित्तैस्तान् गुरून्कृत्वेत्यर्थः ।"गुरुभिर्ज्ञात्वा गुरूणां रूपम्" इत्यादिदर्शनात् । पुनः कीदृशैरित्यत आह *अमानित्वादीति । अमानित्वादयः "अमानित्वमदंभित्वम्"इत्यादिभगवतोक्ता नियमाः येषां तैरित्यर्थः । "तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्"इत्यादिश्रुतेः । एवंविधान् गुरून्प्राप्य इत्यर्थः । नच तादृशाः कृतकृत्यतया किमर्थं उपदिशंतीति वाच्यम् ।

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।
उपदेक्ष्यंति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ १ ॥

इति गीतावचनात्तादृशा अपि केवलं कृपया उपदिशंतीति भावः । *गुरुभक्तिरिति । गुर्वी चासौ भक्तिश्च गुरुभक्तिः तया यः प्रसादः गुरूणामनुग्रहः तस्मात् ज्ञातव्यमित्यर्थः । गुरुषु भक्तिरिति वा ॥ ६३ ॥

एवं विशिष्टगुर्वनुग्रहादिदं प्रकरणमर्थतो ज्ञात्वा किं कर्त्तव्य-

इमां विद्यां प्रयत्नेन योगी संध्यासु सर्वदा ।
समभ्यसेदिहामुत्रभोगानासक्तधीः सुधीः ॥ ६४ ॥

इति श्रीमत्सुरेश्वराचार्यविरचितं पञ्चीकरण-
वार्तिकं संपूर्णम् ॥

मित्यत आह *इमामिति । विद्यां विद्याहेतुभूतमिदं प्रकरणमि-त्यर्थः । उपनिषच्छब्दवाच्यविद्याहेतुवेदान्तवाक्येषूपनिषच्छब्दव-द्रष्टव्यम् । प्रयत्नेनेति । लोकवार्त्तादिविघ्ना यथा न स्युः तथा प्रयत्नं कृत्वेत्यर्थः । संध्यासु सायंप्रातःसंध्यासु समभ्यसेदर्थानुसंधानपूर्वकं जपेदित्यर्थः । तत्राधिकारिणं दर्शयति *इहेति । वैराग्यं साधन-चतुष्टयसम्पत्त्युपलक्षणार्थम् । सुधीरिति, श्रवणमननजन्यज्ञानवानि-त्यर्थः । कृतश्रवणमननस्यैव निदिध्यासने अधिकारादिति ॥ ६४ ॥

अनया पंचीकरणवार्त्तिकाभरणरूपया कृत्या ।
कृष्णः प्रीतो भवति बुधाश्च तां समीक्ष्य मोदन्ताम् ॥ १ ॥

इति श्रीपंचीकरणवार्त्तिकाभरणं संपूर्णम् ॥

श्रीमच्छंकराचार्यविरचितं

पञ्चीकरणम्

श्रीमद्रामतीर्थकृततत्त्वचन्द्रिकाख्य-
व्याख्यासहित-
श्रीमदानन्दगिरिविरचितविवरणाख्यटीकायुतम्

यन्नामरूपजगदुद्भवसंप्रतिष्ठा-
संरोधकारणमनिर्वचनीयशक्ति ॥
सच्चित्सुखाद्वयवपुर्जगतो हिताय
रामाभिधामुपगतं भुवि तन्नमामि ॥ १ ॥
यत्पांसुधूसरितमस्तकमस्तपाप-
मज्ञानलक्षणमहाग्रहयक्षभूताः ॥
मुक्त्वाऽऽशु मां ययुरजस्रमतीव रम्यं
श्रीकृष्णतीर्थगुरुपादयुगं नमामि ॥ २ ॥
जगन्नाथाश्रमाद्या ये गुरवो मे कृपालवः ॥
तानहं विधिवन्नत्वा करवै तत्त्वचन्द्रिकाम् ॥ ३ ॥

श्रीमच्छङ्करभगवत्पूज्यपादविरचितं पञ्चीकरणाख्यं प्रकरण-मतिसंक्षिप्तमनेकार्थसंग्रहगम्भीरमतिविमलमर्थतः प्रकटीचिकीर्षुरानन्दगिर्याचार्यः स्वचिकीर्षितस्याविघ्नपरिसमाप्तये विशिष्टशिष्टाचार-परिप्राप्तमिष्टदेवतानमस्कारलक्षणं मङ्गलमाचरन् शास्त्रस्य विषयप्र-

यदबोधादिदं भाति यद्बोधाद्विनिवर्तते ॥
नमस्तस्मै परानन्दवपुषे परमात्मने ॥ १ ॥

योजने दर्शयति—यदबोधादिति ।

अयमक्षरार्थः । परमात्मने नम इत्यन्वयः । तस्याप्रसिद्धिं वारयति—तस्मा इति । सर्वनाम्नः प्रसिद्धार्थवाचित्वात् । प्रसिद्धिश्च "एष सर्वेश्वरः" (बृह. ४ । ४ । २२. माण्डू. ६) इत्यादिश्रुतिभ्यः । तच्छब्दनिर्दिष्टस्य परमात्मनः स्वरूपं तटस्थलक्षणस्वरूपलक्षणाभ्यामुपलक्षयति—यदबोधादिदं भातीति । यस्मिन् अबोधः यदबोधः तत्त्वावरणलक्षणः, तस्मात्कल्पितमिदं भूतभौतिकमाब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं जगद्भाति केवलं न यथाप्रतिभासस्वरूपमस्ति । रज्ज्वज्ञानात्सर्पमालादण्डधारादिप्रतीतिवदित्यर्थः । ज्ञाननिवर्त्यत्वेन जगतोऽनिर्वचनीयतां दर्शयति—यद्बोधाद्विनिवर्तत इति । एतेन बाध्यत्वमनिर्वचनीयत्वमित्युक्तं भवति । यद्विषयो बोधो यद्बोधः, तस्माद् ब्रह्माकारान्तःकरणवृत्तिरूपादिदं जगत्सोपादानं विनिवर्तते विशेषेण निवर्तते, असन्तं समुच्छिद्यत इत्यर्थः ।

अयं भावः । "ब्रह्मविदाप्नोति परम्"(तै.२। १ । १)इत्यादिशास्त्राद् ब्रह्मज्ञानं मोक्षसाधनमित्यवगम्यते । तच्च केवलमेव, न कर्मसमुच्चितम् । "न कर्मणा न प्रजया"(महानारा. १० । ५) इति साधनान्तरनिषेधात् । मोक्षश्च निष्प्रपञ्चब्रह्मात्मनाऽवस्थानम् । तथा च प्रपञ्चस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वे सति "ज्ञानादेव तु कैवल्यम्" इति शास्त्रमर्थवत्स्यात्, नान्यथा । प्रपञ्चोऽपि ज्ञाननिवर्त्यस्तदा स्यात्, यद्यज्ञानमात्ररूपः स्यात् । सत्यत्वे तस्य न ज्ञाननिवर्त्यत्वं संभवति, विरोधाभावादिति । तदेवं तटस्थलक्षणेन सर्वाधिष्ठानं सर्वनिषेधावधिभूतं ब्रह्म निर्दिष्टम् । तस्यैव स्वरूपलक्षणं दर्शयति

अतीतानेकजन्मसु कृतसुकृतप्रसादासादितशुद्धबुद्धि-

परानन्देति । परो निरतिशय आनन्दो वपुः स्वरूपं यस्य स तथा । "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्" (तै. ३ । ६ । १) इति श्रुतेः । अत्रानन्दशब्दः सत्यादीनामप्युपलक्षणार्थः ।

ननु नमस्कर्तुर्ब्रह्मणोऽनन्यत्वात् कथं ब्रह्म नमस्कार्यमिति चेत् । नायं दोषः । कारणत्वाक्रान्तस्य नमस्कार्यत्वादिति । परमात्मन इत्यात्मनः परमत्वनिर्देशेन ब्रह्मात्मैक्यलक्षणो विषयो दर्शितः । यद्बोधाद्विनिवर्तत इति प्रयोजनमज्ञाननिवृत्तिलक्षणं दर्शितम् । संबन्धाधिकारिणावर्थाद्बोद्धव्यौ । तत्राधिकारिस्वरूपनिरूपणपुरःसरं ग्रंथस्य पातनिकामाह—अतीतानेकेत्यादिना ।

अयमर्थः । अनाद्यविद्याकल्पितसंसारवासनावासितान्तःकरणानाम् "अहं कर्ता भोक्ता" इत्यभिमन्यमानानां स्वर्गनरकसुखदुःखमनुभवतां पूर्वपूर्वभोगवासनया प्रवृत्तिमार्गरतानां जीवानां कथं निवृत्त्युन्मुखत्वं भवितुमर्हतीत्याशङ्क्याह—अनेकजन्मेति । यद्यपि कर्मानुष्ठानं ततः फलभोगः पुनस्तद्वासनया कर्मानुष्ठानमविरतिः कर्ममार्गाद्, तथापि बहुजन्मासादितयादृच्छिकपुण्यपुञ्जपरिपाकवशात्कस्मिंश्चिज्जन्मनि निवृत्त्युन्मुखताऽपि स्यात् । ततोऽनेकजन्मसु नित्यनैमित्तिककर्ममात्रमनुतिष्ठन्ति, तेनानेकजन्मसु कृतेन सुकृतेन प्रसादासादिता बुद्धेरन्तःकरणस्य वृत्तेः शुद्धिर्यैस्ते तथा, तेषाम् । पुनः कथंभूतानाम् । विवेकादिसंपन्नानाम् । तत्र विवेको नाम नित्यानित्यवस्तुविवेकः । स च ब्रह्मैव नित्यं, ततोऽन्यत्सकलमनित्यमित्येवमाकारः, "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" (तै. २ । १ । १) "अजो नित्यः शाश्वतः" (कठ. २ । १८ । गी. २ । २०), "नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" (बृह. ३ । २८), "नेह

मतां विवेकवैराग्यशमदमादिसाधनसम्पन्नानां परित्यक्त-सर्वकर्मणा मोक्षमात्रमाकाङ्क्षतां तदुपायभूतं तत्त्वज्ञा-

---

नानाऽस्ति किञ्चन" (बृह. ४ । ४ । १९ । कठ. ४ । ११), "यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति" (छा. ७ । २४ । १)' "मृत्तिकेत्येव सत्यम्" [छा. ६ । १ । ४] इत्यादिवाक्यपर्यालोचनयोत्पद्यते । वैराग्यं तु "आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति" [बृह. २ । ४ । ६] "तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते" (छा. ८ । १ । ६) इत्यादिश्रुतिपर्यालोचनयोत्पद्यते । ततः "शान्तो दान्तः" [बृह. ४ । ४ । २३) इत्यादिवाक्यालोचनया शमादिरुत्पद्यते । तत्र शमोऽन्तःकरणनिग्रहः । दमो वाह्येन्द्रियनिग्रहः । आदिशब्दादुपरतितितिक्षासमाधानश्रद्धाः संगृह्यन्ते ।

साधनसंपत्त्यभिव्यञ्जकमाह—परित्यक्तेति । परितः सर्वात्मना त्यक्तानि सकलानि लौकिकानि याद्दच्छिकदेहयात्रातिरिक्तानि वैदिकान्यप्यावश्यकातिरिक्तानि यैस्ते तथा तेषामिति यावत् । कथमेतावता मोक्षशास्त्रे प्रवृत्तिः,प्रयोजनाकाङ्क्षाभावात् । प्रयोजनमाकाङ्क्षन् हि प्रवर्तते प्रेक्षावान्, अत आह—मोक्षमात्रमाकाङ्क्षतामिति । मात्रशब्दः कामनान्तरशङ्कानिवृत्त्यर्थः ।

ननु मात्रशब्देन न कामनान्तरव्यावृत्तिः, तत्त्वज्ञानमवाप्तुमिच्छतामित्यनेन विरोधादित्याशङ्क्य तस्यापि मोक्षोपायत्वेनेच्छाविषयत्वान्न कामनान्तरत्वमित्याह—तदुपायभूतमिति । ननु "एतावदरे खल्वमृतत्वम्"(बृह. ४ । ५ । १२) इति श्रुतेस्तत्त्वज्ञानस्यैव फलत्वावगमनान्न तस्य मोक्षोपायतेति चेत् । उच्यते । दुःखनिवृत्त्यानन्दावाप्ती पुरुषार्थौ, न तत्त्वज्ञानं तयोरन्यतरत् ।

नमापाततः श्रुतिमुखादधिगतमपि सम्यगवाप्तुमिच्छतामतिलघुनोपायेन कथमिदमुत्पद्यतामिति मन्वानः सन्नाचार्यः ॐकारं सर्ववेदसारभूतं तथाविधसम्यग्बोधसमुदयनि-

---

तस्य कार्यरूपस्यानित्यत्वेन तदयोगात्। परिशेषात्तत्त्वज्ञानस्य फलसाधनत्वमेव। अमृतत्वशब्दप्रयोगस्तु जीवनसाधने लाङ्गलादौ जीवनशब्दप्रयोगवन्नानुपपन्नः। तथा चोपायापेक्षाऽप्युपेयार्थेति न मात्रपदवैयर्थ्यमिति।

तत्त्वज्ञानस्य मोक्षोपायत्वं कुतोऽवगतमिति तत्राह—श्रुतिमुखादिति। "यद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीराः" (मुण्ड. २। २। ७) "विद्ययाऽमृतमश्नुते" (ईश. ११] "तस्मिन् दृष्टे परावरे" (मुण्ड. । २। २ ८) इत्यादिश्रुतिमुखादित्यर्थः। तर्हि प्राप्तमेव तत्त्वज्ञानं श्रुतिमुखात्, कुतस्तदिच्छेति तत्राह—आपातत इति। विचारं विना सामान्यतोऽधिगतमित्यर्थः। नन्वेतादृशानामधिकारिणां तत्त्वनिर्णयप्रधानं शारीरकमेव व्याख्येयम्। किमपूर्वपञ्चीकरणनिर्माणेनेत्यत आह—अतिलघुनोपायेनेति। मन्वानो विचारयमाणः। सिद्धार्थमाह—ॐकारमिति। ॐकारं प्रतिलभ्येति व्यवहितेन संबन्धः। अतिवितितगम्भीरे भाष्ये बहुवादिविसंवादनिरासपटीयसि अलसमायाधिकारिणो न व्युत्पादयितुं शक्याः। अतः सार्थक एव पञ्चीकरणारम्भ इत्यभिप्रायः। तथाविधेति। मोक्षोपायभूतस्य बोधस्य समुदयः सम्यगनायासेन उदय उत्पत्तिस्तस्य निदानं समीचीनं कारणमित्यर्थः। सम्यक्त्वं च ज्ञानस्य निरतिशयफलहेतुत्वात्। ननु वेदार्थविचारस्यैव तथाविधज्ञानोपायत्वाद्वेद एव व्याख्येयः, न प्रणव इत्यत आह—सर्ववेदसारभूतमिति। ॐकारो हि सर्ववेदसारभूतः

दानं प्रतिलभ्य तदीयस्वरूपनिरूपणद्वारा तत्त्वं निवेद-
यितुकामस्तदवयवभूतमकारमवतारयन्नध्यारोपापवादन्या-

सर्ववाग्व्यापकत्वात्सर्वात्मकत्वाच्च । तथा च श्रुतयः "तद्यथा श-
ङ्कुना सर्वाणि पर्णानि संतृण्णान्येवमोंकारेण सर्वा वाक् संतृण्णा"
(छा. २ । २३ । ४) इति । तथा "ॐइत्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्यो-
पव्याख्यानम्" (छा. १ । १ । १) "भूतं भवद्भविष्यदिति
सर्वमोंकार एव" (माण्डू. १) इत्याद्याः । स्मृतिरपि "वेदः प्र-
णव एवायम्" इत्यादिका । तथा चोंकारनिरूपणमेव सर्ववेदार्थ-
निरूपणमित्यर्थः । ननु तत्त्वज्ञानमिच्छतां तन्निर्णायकमहावाक्यनि-
रूपणमुचितं न प्रणवनिरूपणमत आह—तदीयस्वरूपनिरूपण-
द्वारा तत्त्वं निवेदयितुकाम इति । प्रणवस्वरूपेऽर्थतो निरूपि-
ते महावाक्यमेवार्थतो निरूपितं भवेदित्यर्थः । ननु ब्रह्मात्मैक्यं वि-
चारविषयः । स च वाक्यार्थः न पदार्थः, वाक्यं चानेकपदात्म-
कम् । तथा च प्रणवस्य वर्णत्रयात्मकत्वेन पदत्वान्न वाक्यता ।
अतो न तन्निरूपणेन वाक्यार्थो निरूप्येतेति तन्न । प्रणवस्यापि
वाक्यत्वात् । न वर्णसमूहः पदमिति पदलक्षणं, वाक्ये व्यभिचा-
रापत्तेः । किन्तु प्रत्येकं संभूय वा वाक्यांशबोधको वर्णः पद-
मिति तल्लक्षणम् । अन्यथैकाक्षराणामर्थवाचकानां पदत्वं न स्यात् ।
स्मर्यते हि "अकारो वासुदेवः स्यात्" इत्यभिधानम् । अतो न
वर्णसमूहः पदमिति । तथाचाकारादीनामपि पदत्वात्तत्समुदाया-
त्मकस्य प्रणवस्य वाक्यत्वं नानुपपन्नमिति भावः ।

ननु पदार्थावगतिपूर्विका वाक्यार्थावगतिः । अतः पदार्थो
वर्णनीय इत्यत आह—तदवयवभूतमकारमिति । तस्य प्रणव-
स्यावयवभूतमित्यर्थः । वाक्यार्थो ह्यद्वितीयब्रह्मस्वरूपम् । अत-

ॐ पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतानि तत्कार्यं च सर्वं

यमनुसरन् प्रतिपत्तिसौकर्यार्थं प्रथमं स्थूलप्रपञ्चमुपन्यस्यति—पञ्चीकृतेति ।

अस्यायमर्थः । आकाशवायुतेजोऽम्बवन्नानि भूतानि तावदविद्यासहायात्परस्मादात्मनः सकाशादनुक्रमेण

स्तदवगमाय तदवयवो निरूपणीयः, किं प्रपञ्चोपन्यासेनेत्यत आह—अध्यारोपेति । वस्तुन्यवस्त्वारोपोऽध्यारोपः । अध्यारोपितस्याधिष्ठानमात्रपर्यवशेषणमपवादः । अपवादस्य प्रतिषेधरूपत्वात्तस्य च प्राप्तिपूर्वकत्वात्, तदर्थमध्यारोपस्य प्राथम्यम् । तथा च तदवयवनिरूपणाय प्रपञ्चोपन्यास इति भावः । त्रयाणां वर्णानां प्रणवावयवत्वे समाने किमित्यकारार्थः प्रथमतो निरूप्यते । तत्राह—प्रतिपत्तिसौकर्येति । स्थूलप्रपञ्चस्य प्रत्यक्षादिसिद्धत्वेऽपि न तस्याविद्यात्मकता प्रसिद्धा । अविद्यात्मकत्वानुपपादने च तस्य न ज्ञानेनापवादः संभवति । अतस्तन्निरूपणायैव स्थूलप्रपञ्चोपन्यास इति भावः ।

"पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतानि" इति पदं व्याचष्टे—अस्यायमर्थ इति । स्थूलभूतानां पञ्चीकृतत्वमुपपादयितुं तत्कारणभूतानां सूक्ष्मभूतानामुत्पत्तिं दर्शयति—आकाशेति । "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः" (तै. २ । १ । १) इतिश्रुतिसिद्धेयं सृष्टिरुच्यते । अन्नशब्दः पृथिवीवाचकः । "पृथिवी वाऽन्नम्" (तैत्ति. ३ । ६ ।) इति श्रुतेः । कथं शुद्धस्यात्मनो जगत्कारणत्वमित्यत आह—अविद्यासहायादिति । अनुक्रमस्तु श्रुतिसिद्धः । तेषां स्वरूपमाह—अतिसूक्ष्माणीति । अतिसूक्ष्माण्य-

जातानि। तानि चातिसूक्ष्माणि व्यवहाराक्षमाणीति तदीयस्थौल्यापेक्षायां कल्पितव्यवहर्तृप्राणिनिकायव्यवहारनिर्वाहकतदीयधर्माधर्मात्मिककर्मापेक्षया तान्येव पञ्चीकृतानि स्थूलानि भवन्ति । तानि च प्रत्येकं द्वैविध्यमापद्यन्ते। तत्र चैकैकं भागं प्रविहायापरेषु भागेष्वेकैकशश्चातुर्विध्ये सिद्धे सति तत्तदात्मीयमर्द्धभागं परित्यज्येतरेषु भागेष्वेकैकस्य भागस्यानुप्रवेशे कृते सति प्रत्येकं भूतानि पञ्चतामापन्नानि पञ्चीकृतानीत्युच्यन्ते । तेषु च "वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः" (ब्र. सू. २. ४. २२) इति न्या-

---

गोचराण्यत एव व्यवहाराक्षमाणि । तानि यदा पञ्चीकृतानि भवन्ति तदा स्थूलानि भवन्तीत्यन्वयः। तेषां किं पञ्चीकरणमकस्मादेव, नेत्याह—कर्मापेक्षयेति। तत्किं स्पन्दनात्मकमेवापेक्ष्यम्, नेत्याह—धर्माधर्मात्मकेति । धर्माधर्मावात्मा स्वरूपं यस्य तत्तथा। व्यवहारनिर्वाहकेति कर्मणः पञ्चीकरणोत्पादने योग्यतोक्ता । सूक्ष्माणामव्यवहार्यत्वाद्व्यवहारान्यथाऽनुपपत्त्या पञ्चीकरणं कल्प्यमिति व्यवहारपदेन प्रमाणमपि सूचितमिति भावः । व्यवहारो व्यवहर्तृसाध्यः । न च व्यवहर्ता अद्वैतमतेऽस्ति, तत्राह—कल्पितव्यवहर्तृप्राणीति । निकायः समूहः । अनाद्यविद्यावासनापरिकल्पिता व्यावहारिका जीवा व्यवहर्तार इति नानुपपन्नं किञ्चिदिति भावः । तानि चेत्यादि उच्यन्त इत्यन्तो ग्रन्थः स्पष्टः।

कथं तर्हि भूतानां पञ्चात्मकत्वे समाने व्यवहारासांकर्यम्, अत आह—तेषु चेति । वैशेष्याद्भागस्याधिक्यात्तद्वादः 'पृथिवी ज-

येन व्यवहारासंकरश्च सिध्यति । न च पञ्चीकरणमप्रमाणकमिति वक्तुं युक्तम् । भूतत्रयसर्गश्रुतौ भूतपञ्चकसर्गाङ्गीकारवत्त्रिवृत्करणश्रुतौ पञ्चीकरणाङ्गीकारात् ।

ननु भूतत्रयसृष्टिश्रुतौ ब्रह्मणः सच्छब्दितस्याद्वितीयत्वसिध्यर्थं सृष्टिपरिपूर्तये च भूतद्वयमश्रुतमपि श्रुत्य-

---

लम्' इत्यादिव्यवहार इत्यर्थः । वीप्सा सूत्रे अध्यायसमाप्त्यर्था । तथा च न व्यवहारसंकर इत्यर्थः । पञ्चीकरणप्रतिपादकश्रुत्यादिप्रमाणाभावे कथं पञ्चीकरणं सिद्धवदुपन्यस्यत इत्याशङ्क्य परिहराति—न चेत्यादि तानि चेत्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन । भूतत्रयसर्गश्रुतौ भूतपञ्चकसर्गोपलक्षणतां सिद्धवत्कृत्य तदृष्टान्तेन त्रिवृत्करणश्रुतेः पञ्चीकरणोपलक्षणपरतामाह—भूतत्रयेति । भूतत्रयसृष्टिश्रुतेर्भूतपञ्चकोपलक्षणता युज्यते, न त्रिवृत्करणश्रुतेः पञ्चीकरणोपलक्षणता, प्रमाणाभावादित्याशङ्कते—ननु भूतत्रयेति । तुशब्दसूचितं वैषम्यमुपपादयति—ब्रह्मण इति । "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" इत्यारभ्य "तत्सत्यं स आत्मा" (छान्दोग्य. ६ । २ । १) इत्युपसंहारात्सच्छब्दितं ब्रह्म, तस्माद् ब्रह्मणो भूतद्वयानुत्पत्तौ नाद्वितीयता तस्य सिद्ध्येत् । कार्यकारणयोरभेदेन खल्वद्वितीयतोपपद्यते एतदुक्तम्—अद्वितीयत्वसिद्ध्यर्थमिति । सृष्टिपरिपूर्तय इति । जगदन्तःपातिनोर्वाय्वाकाशयोर्ब्रह्मकार्यत्वेन ब्रह्मणो जगत्सृष्टिः परिपूर्यते, सकलजगत्कारणत्वप्रतिपादकश्रुतिविरोधादित्यर्थः । चकारो हेतुसमुच्चयार्थः ।

ननु छान्दोग्ये (६ । ३) भूतत्रयस्यैवोत्पत्तिश्रवणात् अश्रुतं भूतपञ्चककल्पनमयुक्तं, श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गादित्यत

न्तरमाश्रित्य गुणोपसंहार(ब्र० सू० ३—३—१) न्यायेनोपसंहर्तव्यम् । त्रिवृत्करणश्रुतौ तु पञ्चीकरणोपलक्षणे न कारणमस्तीति चेत् । न । छान्दोग्ये भूतपञ्चकसृष्टिविवक्षायां पुनस्त्रिवृत्करणव्यपदेशस्य परिसंख्यार्थत्वे प्रकरणविरोधप्रसङ्गात् ।

आह—भूतद्वयमश्रुतमपीति । गुणोपसंहारेति । सकलशाखाप्रत्ययमेकं कर्मेति प्रतिपादनात्,एकस्यामेव शाखायां चातुर्होत्रकर्मप्रतिपत्त्यसिद्धेर्यथा शाखान्तरमाश्रित्य तदुपसंहारः,तथेहापि शाखान्तरमाश्रित्य भूतद्वयसर्गोपसंहार इति । तथा च नाश्रुतकल्पना, शाखान्तरे श्रुतत्वात् । नापि श्रुतहानिः, पञ्चकसर्गेऽपि श्रुतस्य त्रिसर्गस्यापरित्यागादित्यर्थः ।

एवं भूतत्रयसृष्टिश्रुतेर्भूतपञ्चकसर्गोपलक्षणे प्रमाणमभिधाय त्रिवृत्करणश्रुतेः पञ्चीकरणोपलक्षणे न प्रमाणमित्याह—त्रिवृत्करणेति ।

अयमाशयः । त्रिवृत्करणं तु साक्षात् श्रूयते न पञ्चीकरणं, तादृशश्रुत्याद्यभावात् । ननु सूक्ष्मयोर्वायुनभसोरव्यवहार्यत्वात् तदीयस्थौल्यस्य च भूतान्तरानुप्रवेशाभावेऽभावात् व्यवहारान्यथाऽनुपपत्त्या पञ्चीकृतिः कल्प्यत इति चेत् । न । तस्यान्यथाऽप्युपपत्तेः । सूक्ष्माणामपि परमाणूनां व्यवहार्यत्वात् । तेषां प्रत्यक्षव्यवहारो नास्तीति चेत् तदिहापि तुल्यं,वाय्वाकाशयोरप्रत्यक्षत्वात् । अतो न पञ्चीकरणोपलक्षणे प्रमाणमिति । किमेतच्चोद्यं भूतत्रयसर्गश्रुतेर्भूतपञ्चकसर्गोपलक्षणत्वमनङ्गीकुर्वत उताङ्गीकुर्वत इति विकल्प्य वाक्यैकवाक्यतया सकलसर्गप्रतिपादक-

किंच नभोनभस्वतोरपि पृथिव्यादिषु स्थूलौ भागौ शब्दस्पर्शौ श्रोत्रेण त्वचाचोपलभ्येते। "पञ्च चेन्द्रियगोचराः" गी. १३।५) इत्यत्र स्थूलानि भूतानीन्द्रियगोचरशब्देन व्याख्यातानि भगवता भाष्यकृता । न च शब्दस्पर्शयोः

श्रुतीनां ब्रह्मणि समन्वयाभावप्रसङ्गान्नाद्य इत्याह—नेति। द्वितीयं दूषयति—छान्दोग्येति । परिसंख्यार्थत्व इति । "अपपरिवर्जने"(पा० सू १ । ४ । ८८) इति सूत्रात्पञ्चीकरणनिवृत्त्यर्थत्व इत्यर्थः । प्रकरणविरोधेति । छान्दोग्ये उपलक्षितभूतपञ्चकसृष्टिं प्रक्रम्य त्रिवृत्करणमात्रप्रतिपादने प्रकरणविरोध इत्यर्थः । न पञ्चीकरणे प्रमाणाभावः,व्यवहारान्यथाऽनुपपत्तेरेव प्रमाणत्वात् । नच परमाणुव्यवहारवत्तस्य व्यवहारः स्यादिति वाच्यम् । "स्थूलो वायुर्व्याप्तं नभः" इति व्यवहारस्य तद्विलक्षणत्वात् । नभोनभस्वतोर्भूतान्तरानुप्रवेशे रूपादिमत्तयोपलम्भप्रसङ्ग इति चेत्, तर्हि त्रिवृत्करणपक्षेऽप्तेजसोर्गन्धवत्तयोपलम्भप्रसङ्ग इति तुल्यम् । अथ पृथिव्यंशस्याल्पत्वादितरांशस्याधिक्यान्नातिप्रसङ्ग इति चेत्तुल्यमन्यत्राप्यभिनिवेशादिति । न च नभोनभस्वतोरप्रत्यक्षता, प्रत्यक्षगुणकत्वात् । न च वातानीतगन्धाश्रये व्यभिचारः, तस्य कदाचित्तज्जातीयप्रत्यक्षोपपत्तेरिति नावद्यं किञ्चित् ।

इतोऽपि पञ्चीकरणमभ्युपेयमित्याह—किंचेति । कथं शब्दस्पर्शयोर्नभोनभस्वत्स्थूलभागात्मतेति तत्राह—पञ्च चेन्द्रियगोचरा इति । कथं भाष्यकारैरिन्द्रियगोचरशब्देन स्थूलानि भूतानि व्याख्यातानीति चेत्, कार्यकारणयोरभेदाभिप्रायेणेति ब्रूमः । न कार्यकारणयोः परमार्थतो भेदोऽस्ति, सर्वस्य भेदमात्रस्याग्रे निराकरिष्यमाणत्वात् । ननु—

स्थौल्यं भूतान्तरानुप्रवेशादृते सिद्ध्यति । तानि चैतानि पञ्चीकृतानि पञ्चसंख्याकानि भूतानि स्वकार्यव्यापित्वान्महांति च व्यपदिश्यन्ते । तेषां च कार्यमन्तःकरणप्राणसमष्टीनामिन्द्रियसमष्टीनां च गोलकादिभेदभिन्नमाधिदैविकं ब्रह्माण्डमाध्यात्मिकमाधिभौतिकं च तत्तदुच्चा-

---

महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।

इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥ (गी. १३।५)

इत्यत्र महाभूतशब्देनैव स्थूलभूतानामुक्तत्वादिन्द्रियगोचरशब्देन पुनर्महाभूतव्याख्याने पौनरुक्त्यापात इति चेत्, न । महाभूतशब्देन सूक्ष्मभूतोक्तेः कथं तेषां महाभूतशब्दवाच्यतेति चेत्, न । लिङ्गदेहाख्यस्वकार्यव्यापित्वेन महत्त्वोपचारात् । वक्ष्यति च "पूर्ववन्महान्ति च भवन्ति" इति । तथा च शब्दस्पर्शयोर्नभोनभस्वत्स्थूलभागता युक्तेति भावः । ततः किम् ? अत आह—न चेति । उपसंहरति—तानि चेति । पञ्चीकृतानां महत्त्वे हेतुमाह—स्वकार्येति । तेषां कार्यमेव गमयति—तेषां चेति । चकारः पुनरर्थे । अन्तःकरणसमष्टिः सर्वान्तःकरणसमुदायः । प्राणसमष्टिः सर्वप्राणसमुदायः । सर्वेन्द्रियसमुदाय इन्द्रियसमष्टिः । तासां गोलकादिभेदैः स्थानभेदैर्भिन्नं सकलमपि स्थूलं जगदेकीकृत्य विराडित्युच्यते । अध्यात्मविद्भिरिति योजना । विविधं राजत इति विराट् । तत्राधिदैविकं निर्दिशति—ब्रह्माण्डमिति । आध्यात्मिकं गोलकादिः । आधिभौतिकमिन्द्रियाणां विषयः । उच्चो देवमनुष्यादिः । अवचः तिर्यगादिः । भूतभौतिकरूपमिति । कारणकार्यरूपमित्यर्थः ।

वच्चपरिच्छिन्नं शरीरभेदजातम् । तदिदं सर्वभूतभौतिकरूपं सकलमपि स्थूलं जगदध्यात्मत्रिभिरेकीकृत्य विराडित्युच्यते । न पुनराध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकत्रिभागोऽस्ति । सर्वस्यास्य भेदजातस्य भूतपञ्चककार्यस्य भूतव्यतिरेकेणाभावात् मृद्विकारस्येव तद्व्यतिरेकेणाभावादिति ।

अथेदं वैराजमेव रूपं प्रत्यगात्मतया प्रतिपत्तव्यं,

कथमसंकीर्णानामाध्यात्मिकादीनामेकीकरणम् ? तत्राह—न पुनरिति । विभागो वास्तव इति शेषः । कुत इत्यत आह—सर्वस्येति । अयं भावः । आध्यात्मिकादिकार्यं भूतपञ्चकाभिन्नं भूतपञ्चककार्यत्वात्, यद्यस्य कार्यं तत्ततोऽभिन्नम्, यथा मृत्कार्यं करकादि मृदभिन्नम्, तथा चेदम्, तस्मात्तथा । न च पितृपुत्रादौ मुद्गरघटप्रध्वंसादौ व्यभिचारः, उपादानरूपकारणविशेषस्य विवक्षितत्वात् । साध्यविकलो दृष्टान्त इति चेत् । तत्र वक्तव्यं किं मृद्घटयोरत्यन्तभेदः, उत भेदाभेदाविति । तत्र नाद्यः । कुण्डलस्यापि मृज्जातीयत्वप्रसङ्गात्, अत्यन्तभेदाविशेषात् । द्वितीयेऽपि किं कारणस्य कार्यात् भेदाभेदौ, कार्यस्य वा कारणात् । न उभयथाऽपि, वस्तुनो द्वैरूप्यासंभवात् ।

ननु कार्यस्य कारणात्मनाऽभेदः कार्यात्मना भेद इत्यापेक्षिको भेदव्यवहार इति चेत् । न । सापेक्षस्य स्वरूपस्यावस्तुत्वात् । यद्धि यस्यान्यानपेक्षस्वरूपं तत्तस्य तत्त्वम्, यदन्यापेक्षं न तत्तस्य तत्त्वम्, अन्याभावेऽभावात् । अतः प्रतीयमानभेदस्य मिथ्यात्वान्न कार्यकारणयोर्वास्तवो भेद इति ॥ लोकायतिकदृ-

विराडित्युच्यते । एतत्स्थूलशरीरमात्मनः ।
इन्द्रियैरर्थोपलब्धिर्जागरितम् ।

न त्वन्यदात्मतत्त्वं ज्ञातव्यमस्तीति चेत्, नेत्याह—एतत्स्थूलशरीरमात्मन इति । ननु इदमात्मनः शरीरमपवर्गे नोपयुज्यते, तस्याशरीररूपत्वात् भोगायतनत्वेन भोगोपयोगित्वं वक्तव्यम् । कुत्र च तदभिमानाधीनो भोगः स्यादित्याकांक्षायां तत्र जागरिते तदभिमानप्रयुक्तो भोगो भवतीति वक्तुं जागरितं लक्षयति—इन्द्रियैरिति । सुषुप्ति-

---

ष्ट्या शङ्कते—अथेति । परिहरति—नेत्याहेति । आत्मनः शरीरसंबन्धाभावमभिप्रेत्य शङ्कते—नन्विति । संभवे वा आत्मन एतच्छरीरं मोक्षे उपयुज्यते, अवस्थान्तरे वेति विकल्प्य प्रथमस्यासंभवमाह—अपवर्ग इति । कुत इत्यत आह—तस्येति । "अस्थूलम्" (बृह. ३ । ८ । ८) इत्यादिश्रुतेरशरीरतेत्यर्थः । अवस्थान्तरमाकाङ्क्षन्नाह—भोगायतनत्वेनेति । भोगः सुखादिसाक्षात्कारः । तदायतनत्वं तन्निष्पादनस्थानत्वम् । भोगोपयोगित्वं तु तत्साधनत्वमिति विवेकः । उभयं स्वात्मपरात्मभेदेनेति द्रष्टव्यम् । कुत्रेति । कस्यामवस्थायामित्यर्थः । चकारः समुच्चयार्थः । एतदुत्तरत्वेन मूलमवतारयन्नाह—तत्रेति । तस्यां शङ्कायां सत्यामित्यर्थः । उपलब्धिर्जागरितमित्युक्ते सुषुप्तेऽतिव्याप्तिः, तत्रापि स्वरूपोपलब्धिसत्त्वात् । अन्यथा 'सुखमहमस्वाप्सम्' इत्युत्थितस्य परामर्शानुपपत्तेस्तन्निवृत्त्यर्थमर्थपदमित्याह—सुषुप्तीति ।

व्यावृत्त्यर्थं शब्दादिविषयवाचकमर्थपदम्। स्वप्नं निरसितुमिन्द्रियविशेषणम्। तत्र हि विद्यमानमपि मनो विविधविषयाकारेण परिणतं साक्षिणो दृश्यतयाऽवतिष्ठमानं नोपलब्धौ करणं भवतीति भावः।

ननु स्वरूपमप्यर्थ एव। तत्राह—शब्दादीति। तावत्युक्ते स्वप्नेऽतिव्याप्तिमाशङ्क्याह—स्वप्नमिति। अस्त्येव तत्रापि मनोऽन्तरमिन्द्रियमिति चेत्तत्राह—तत्रेति। तत्र स्वप्नावस्थायां यद्यपि मनसोऽवस्थानमस्ति तथाऽपि दृश्यविषयाकारपरिणतत्वान्न तद्ग्राहकवृत्त्याकारपरिणामः संभवति, युगपदेव ग्राह्यग्राहकत्वेन विरुद्धपरिणामद्वयानुपपत्तेः। मनउपादानभूताविद्यावृत्त्यवच्छिन्नसाक्षिमात्रवेद्यत्वान्नेन्द्रियवेद्यः स्वाप्नपदार्थः। अतः स्वप्ननिवृत्तये इन्द्रियविशेषणं युक्तमिति। ननु विवरणानुसारिणस्तु निद्रादोषदूषितान्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यं स्वाविद्याशक्तिविवर्तस्वप्नावलम्बनमिच्छन्ति, अन्तःकरणस्य च तद्ग्राहकवृत्त्याकारपरिणामम्। अतः "इन्द्रियैरर्थोपलब्धिर्जागरितम्" इति तन्मतेऽतिव्याप्तमिति चेत्। न। तन्मते बाह्यपदस्यानुसंधेयत्वात्। न च तर्हि जाग्रत्सुखाद्युपलब्धावव्याप्तिरिति शङ्क्यम्। सुखादेरिन्द्रियवेद्यत्वानभ्युपगमादिति द्रष्टव्यम्। यद्वा मनस इन्द्रियत्वानभ्युपगमान्न मनोमये स्वप्नेऽतिव्याप्तिः।

ननु कथं मनस इन्द्रियत्वस्यानभ्युपगम इति। उच्यते। लिङ्गदेहावयवगणनावसरे कर्मेन्द्रियपञ्चकं ज्ञानेन्द्रियपञ्चकमितीन्द्रियत्वस्य वागादिष्वेव नियमितत्वात्। तथाचान्तःकरणवृत्त्यभ्युपगमे तस्यानिन्द्रियत्वान्न तद्वेद्ये स्वप्नेऽतिव्याप्तिः।

वस्तुतस्तु विचार्यते। अन्तःकरणवृत्तिर्हि द्विधा, वृत्तिः फलं

तदुभयाभिमान्यात्मा विश्वः । एतत्त्रयमकारः ।

ननु वैराजे शरीरे जागरिते च प्रत्यगात्मा कथम् "अहं मम" इत्यभिमानभाक् भवितुमुत्सहते । न हि तस्यासङ्गोदासीनस्य क्वचिदहंकारो ममकारो वा युज्यते । तत्र वस्तुतोऽभिमानाभावेऽपि कल्पनया तदुपपत्तेरित्यभिप्रेत्य स्थूले शरीरे जागरिते चाहंममाभिमानवतः संज्ञां दर्शयन्नध्यात्माधिभूताधिदैवविभागाभावं सूचयति—तदुभयेति ।

चेति । तत्र वृत्तिः—अन्तःकरणस्य विशिष्टशब्दादिप्रमाणबलात्तत्तद्विषयाकारसमुल्लासः । फलं तु तस्य चक्षुरादिद्वारा बाह्यविषयाकारपरिणामः । तदुभयं प्रमाणमेव । न पुनरप्रमाया अन्तःकरणवृत्तिरूपत्वं मायावादिनाऽभ्युपेयते, तस्या अविद्याविवर्तत्वाङ्गीकारात् । तदुक्तमिष्टसिद्धिकारैः—"सदसदुभ्यामनिर्वाच्याऽविद्या वेद्यैः सह भ्रमः" इति । तस्मात्स्वप्नस्य विपर्ययत्वान्नान्तःकरणपरिणामत्वमित्यतः सुष्ठूक्तं नोपलब्धौ करणं भवतीति भाव इति ।

यत्तु "तदुभयाभिमान्यात्मा विश्वः" इत्युक्तं तदयुक्तम् । आत्मनोऽभिमानाभावादिति शङ्कते—नन्विति । वैराजे शरीरे अहमिति, जागरिते ममेति विभागः । "असङ्गो ह्ययं पुरुषः" (बृह. ४ । ३ । १५) इति श्रुतिमाश्रित्यात्मनोऽभिमानाभावं दर्शयति—न हीति।

सिद्धान्ती अभिमानस्यावास्तवत्वमङ्गीकृत्य काल्पनिकोऽ

अपञ्चीकृतपञ्चमहाभूतानि पञ्च तन्मात्राणि, तत्कार्यं च पञ्च प्राणाः दशेन्द्रियाणि मनो बुद्धिश्चेति

ननु वैराजशरीरं जागरितं तदुभयाभिमानी चेति कथमेतत्त्रयमद्वैतत्वादिभिरास्थीयते, तत्राह—एतत्त्रयमिति ।

तदेवमाद्यमकारं निरूप्य मध्यममुकारं निरूपयितुं सूक्ष्मप्रपञ्चं कथयति—अपञ्चीकृतेति ।

अयमर्थः । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः तन्मात्राणि सूक्ष्मभूतानि परस्परमनुप्रवेशशून्यान्यपञ्चीकृतानि पञ्चसंख्या-

---

भिमान इति परिहरति—तत्रेति । अध्यात्माधिभूताधिदैवविभागाभावम् वस्तुत इति शेषः । द्वैतापत्तिमाशङ्कते—नन्विति । वास्तवाभेदमाश्रित्य परिहरति—तत्राहेति ।

वृत्तानुवादपुरःसरमुत्तरग्रन्थमवतारयति—तदेवमिति । अपञ्चीकृतपञ्चमहाभूतानीति पदतात्पर्यं कथयति—अयमर्थ इत्यादिना । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धास्त्वपञ्चीकृतानि भूतानीति योजना । तेषां सूक्ष्मत्वमाह—तन्मात्राणीति । तेषामाकाशादीनां मात्राणि कारणानि । तेषामपञ्चीकृतत्वं दर्शयति—परस्परेति । पूर्ववदिति । स्वकार्यव्यापित्वादित्यर्थः । तेषां कार्यमाह—तेषां चेति । वाक्पाणिपादपायूपस्थानीति कर्मेन्द्रियाणि । श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानि ज्ञानेन्द्रियाणि । प्राणादिवायुपञ्चकम् । चित्ताहंकारयो-

कानि पूर्ववन्महान्ति च भवन्ति। तेषां च कार्यं कर्मेन्द्रियपञ्चकं ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं प्राणादिवायुपञ्चकं बुद्धिर्मनश्चेत्यन्तःकरणद्वयमिति सप्तदशकं लिङ्गम्। तच्चेदं कयाऽपि विधया प्रतीचो गमकत्वादेव लिङ्गमिति व्याख्यायते। तत्कार्यत्वमुक्त्वा भौतिकत्वमभिदधानो लिङ्गस्याहंकारिकत्वमप्रामाणिकमिति मन्यते। तदेतदपञ्चीकृतभूतपञ्चकं लिङ्गम्। तच्च सप्तदशकं पूर्वोक्तं भूतकार्यतया भौतिकम्। सर्वमेतदेकीकृत्य हिरण्यगर्भशब्देनोच्यत इति हिरण्यगर्भस्यापि विराडात्मवन्नात्मत्वम्।

बुद्धिमनसोरन्तर्भावमभिप्रेत्याह—अन्तःकरणद्वयमिति। तेषां लिङ्गशब्दवाच्यत्वे हेतुमाह—प्रतीचो गमकत्वादिति। प्रतीचः प्रत्यगात्मनो गमकत्वाज्ज्ञापकत्वात्। लीनमर्थं गमयतीति लिङ्गमिति व्युत्पत्त्या गमकं लिङ्गमिति प्रसिद्धेः। कयाऽपि विधयेति। केनापि प्रकारेण इन्द्रियाणि स्वप्रवृत्त्या स्वप्रेरकमनुमापयन्तीत्यर्थः। तत्कार्यत्वमिति। तस्य सप्तदशावयवात्मकस्य लिङ्गस्य अहंकारिकत्वमहंकारविषयत्वमित्यर्थः। अप्रामाणिकमितीति। यत इदं भूतकार्यमतोऽस्मिन्नहमित्यात्माभिमानोऽप्रामाणिक इत्यर्थः। भूतभौतिकयोः कार्यकारणत्वेनाभेदमाश्रित्य हिरण्यगर्भशब्देन ब्रूत इत्याह—तदेतदिति। भौतिकत्वे हेतुः—भूतकार्यतयेति। हिरण्यगर्भ एव प्रत्यगात्मतया प्रत्येतव्य इति, नेत्याह—हिरण्यगर्भस्यापीति। हिरण्यगर्भस्यापि नात्मत्वं, किन्तु विराडात्मवत्तदुपाधित्वमित्यन्वयः। तस्यात्मन उ-

सप्तदशकं लिङ्गं भौतिकं हिरण्यगर्भ इत्युच्यते । एत त्सूक्ष्मशरीरमात्मनः । करणेषूपसंहृतेषु जागरितसंस्का-

---

किन्तु तदुपाधित्वमित्यभिप्रेत्याह—एतदिति ।

अथाधुना चास्य भोगायतनत्वं यत्, तमवस्था-विशेषं लक्षयति—करणेष्विति ।

"प्रत्ययः स्वप्नः" इत्युक्ते सुषुप्तावतिप्रसक्तिर्मा भूदित्युक्तं—सविषयः स्वप्नः इति । वासनामयविषयसहितः स्वप्नेऽपि प्रत्ययो भवतीत्यर्थः । जागरितव्यावृत्त्यर्थमुक्तं—करणेषूपसंहृतेष्विति ।

पाधिस्तदुपाधिः । तस्य भावस्तत्त्वमिति यावत् । हिरण्यगर्भोपाधिकस्यात्मनोऽपि भोगः किं जागरिते, अथवा अवस्थान्तर इति जिज्ञासायामवस्थान्तरं दर्शयति—अथाधुनेति । करणेषूपसंहृतेषु सविषयः प्रत्ययः स्वप्न इति स्वप्नलक्षणम् । स्वप्नावस्थायां विषयाभावात् सविषयत्वाभावमाशङ्क्याह—वासनेति । करणाभावे प्रत्ययानुदयमाशङ्कते—तर्हीति । संस्कारस्यैव करणत्वान्न करणाभाव इति परिहरति—जागरितेति । कश्चिदाह स्वप्नः स्मृतिरिति । स प्रष्टव्यः स्मृतेः किं लक्षणमिति । संस्कारजन्यत्वमिति चेत्, प्रत्यभिज्ञायामतिव्याप्तिः । तन्मात्रजन्यत्वं तु प्रकृते नास्तीत्यत आह—संस्कारग्रहणमिति । परिसंख्या परिवर्जनम् । अदृष्टादेरिति । आदिशब्दाद्दोषो गृह्यते ।

न चादृष्टस्य संस्कारोद्बोधकत्वेनान्यथासिद्धिरिति वाच्यम्, सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तकारणत्वव्याहतिप्रसङ्गादिति । संज्ञां संगिरते

रजः प्रत्ययः सविषयः स्वप्न इत्युच्यते । तदुभयाभिमान्यात्मा तैजसः । एतत्त्रयमुकारः ।

शरीरद्वयकारणमात्माज्ञानं साभासमव्याकृतमि-

ननु तर्हि करणाभावात्कथमयं प्रत्ययः समुद्भवेदित्याशङ्क्याह—जागरितेति। संस्कारग्रहणं न कारणान्तरपरिसंख्यार्थं; कारणान्तरस्यादृष्टादेरिष्टत्वादिति द्रष्टव्यम् ।

इदानीं हिरण्यगर्भशरीरे स्वप्ने चाहंममाभिमानवतः संज्ञां संगिरते-तदुभयेति । तैजसस्तेजसि वासनायामभिमानितया निर्वृत्तो भवतीति व्युत्पत्त्योच्यते । न च सूक्ष्मशरीरं स्वप्नावस्था च तयोरभिमानीत्येतत्त्रितयाङ्गीकारेण द्वैतमाशङ्कितव्यमित्याह—एतत्त्रयमुकार इति ।

नन्वकारात्मकस्थूलशरीरस्योकारात्मकसूक्ष्मशरीरस्य च पारमार्थिकत्वाभ्युपगमे द्वैतता स्यादिति । नेत्याह—शरीरद्वयेति । कथं पुनरात्माश्रयमात्मविषयं-

---

व्यवहारासांकर्यायेति शेषः । तैजसत्वं निर्वक्ति–तेजसीति । निर्वृत्तः तृप्तः । द्वैतापत्तिं परिहरति–न चेति ।

तदेवमकारोकारनिरूपणं सप्रपञ्चं व्याख्याय मकारनिरूपणमवतारयति—नन्विति । स्थूलसूक्ष्मप्रपञ्चरूपकार्यस्य तत्कारणमात्रत्वान्न द्वैतमिति परिहरति–नेत्याहेति । अज्ञानस्य प्रपञ्चोत्पादकत्वासम्भवमाशङ्कते—कथमिति । तत्र हेतुमाह–अचेत-

त्वाज्ञानं कार्याय पर्याप्तम् अचेतनत्वादिति । तत्राह—साभासमिति । कुलालाद्याधिष्ठितं हि मृदादि घटादिकं कुर्वदुपगम्यते । तद्वच्चिदाभासव्याप्तमज्ञानं शरीरद्वया-

---

नत्वादिति । पर्याप्तम् अलं समर्थमिति यावत् । आत्माश्रयमात्मविषयमित्यस्यायं भावः । न अनात्मनः अज्ञानाश्रयता, तस्याज्ञानोत्पादितत्वेन तदाश्रयत्वायोगात् । न हि मृदुत्पादितो घटो मृदाश्रयो भवति । कथं तर्हि स्वप्रकाशचैतन्यमावरणरूपाऽविद्या समाश्रयेदिति चेद् । तत्र किं वा[illegible]त्वं न सम्भवति उत प्रातीतिकमपि । आद्येऽविवाद एव । द्वितीये "अहमज्ञः" इत्यनुभवविरोधः । तथा चात्माश्रयमज्ञानमिति युक्तम् । तथाऽज्ञानविषयोऽप्यात्मैव । कथं तर्हि घटाज्ञानं पटाज्ञानमिति अनुभव इति चेत् । तदवच्छिन्नचैतन्यावरणादेवेति ब्रूमः । घटविषयमज्ञानमित्यत्र घटावरणरूपमज्ञानमिति वक्तव्यम् । तच्च न सम्भवति, प्रमाणप्रयोजनयोरभावेन जडावरणस्य दुर्निरूपत्वात् । प्रसक्तप्रकाशप्रतिबन्धायावरणमपेक्षते । न कदाचिज्जडे प्रकाशः प्रसक्तः । विस्तृतमेतद्विवरणाचार्यैरिति नेह वदामः । उक्तं च—

आश्रयत्वविषयत्वभागिनी निर्विभागचितिरेव केवला ।
पूर्वसिद्धतमसो हि पश्चिमो नाश्रयो भवति नापि गोचरः ॥
(सङ्क्षे० शारी० १ । ३१९) इति ।

अतोऽचेतनत्वादज्ञानं कथं कार्याय पर्याप्तमिति । उत्तरमाह—तत्राहेति । आ समन्ताद्भासत इत्याभासः चैतन्यं तेन सह वर्तते इति तथा, चैतन्याधिष्ठितमित्यर्थः । दृष्टान्तः स्पष्टः । प्रपञ्चद्वयकारणमात्माज्ञानमित्युक्तं तदयुक्तं, श्रुतिविरोधादित्या-

त्युच्यते । एतत्कारणशरीरमात्मनः । तच्च न सत्,

कारेण परिणमते विवर्तते इत्यर्थः । "तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्" (बृह० १ । ४ । ७) इत्यादिश्रुतावव्याकृतस्य कारणत्वश्रुतेः । कथमात्माज्ञानस्य तु तदुक्तमित्याशङ्क्य तत्रैवाव्याकृतशब्दप्रयोगान्नैवमित्याह—अव्याकृतमिति ।

शरीरद्वयहेतोरव्याकृतस्यार्थक्रियाकारित्वेन सत्त्वाभ्युपगमात्, तत्कार्यस्यापि तथात्वात्, अद्वैतानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह—तच्चेति । तस्यापि सत्त्वे "सदेव" इति

शङ्कां परिहरति—तद्धेदमिति । अव्याकृतं सुषुप्तिर्निद्रा मायाऽविद्या शक्तिरित्याद्यनेकशब्दवाच्यमात्माज्ञानमित्यर्थः ।

नन्वज्ञानं सत् उत असत्, अथवा सदसद्भिन्नम् उताभिन्नम्, अथवा भिन्नाभिन्नमिति निरूपणासहिष्णुतया अनिर्वचनीयत्वं प्रकटयितुमाह—शरीरेत्यादिना । तच्च न सदित्युक्तम्, तदाक्षिपति—शरीरद्वयहेतोरिति । तस्य सत्त्वे हेतुमाह—अर्थक्रियाकारित्वेनेति । ततः किमनिष्टमित्यत आह—अद्वैतानुपपत्तिरिति । तत्रोत्तरत्वेन मूलमवतारयति—तच्चेतीति । तदुपपादयति—तस्यापीति ।

नन्वग्रे सृष्टेः पूर्वं सदेवासीदिति सन्मात्रमेवावधारयति श्रुतिर्न तु ब्रह्मासीदिति । तत्कथं ब्रह्मण्यवधारणयोग इति चेत् । न । छान्दोग्ये "सदेव सोम्य" इत्युपक्रम्य, "तत्सत्यं स आत्मा" (छां. ६ । २-२०) इत्युपसंहारात् ब्रह्मण्येवावधारणोप-

नासत् । नापि सदसत् । न भिन्नम् । नाभिन्नम् ।
ब्रह्मण्यवधारणायोगात् अभिधास्यमानज्ञानापनोद्यत्वानुपपत्तेश्च सत्त्वासिद्धिरित्यर्थः ।

तर्हि सत्त्वनिषेधादसत्त्वमेव स्यात्, नभोनलिनीवदिति चेन्नेत्याह—नासदिति । "अज्ञोऽहम्" इत्यपरोक्षप्रतीतिविरोधादर्थक्रियाकारित्वाच्च नात्यन्तिकमसत्त्वम् । न च परस्परविरोधे सत्त्वासत्त्वयोर्विधान्तरानुपपत्तिः । संपत्तेः । हेत्वन्तरमाह—अभिधास्यमानेति ।

अयमर्थः । न ज्ञानं वस्तु स्वतो निवर्तकम्, तेन सह विरोधाभावात् । विरोधस्तु प्रसिद्ध एव ज्ञानाज्ञानयोः, रज्जुतत्त्वज्ञानेन रज्ज्वज्ञानविलयदर्शनात् । यद्यज्ञानं परमार्थतः सत् स्यात् तर्हि ज्ञानेन न निवर्तेत । निवर्तते च तत् । श्रूयते च "भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः" (संक्षे० शारी० ४ । ४६) इति । तस्मान्न सदज्ञानमिति सत्त्वासत्त्वयोः परस्परस्पर्द्धिनोरेकनिषेधेऽन्यविधानान्तरीयकत्वादसदेवेत्याशङ्क्ते—तर्हीति । दूषयति—नेत्याहेति । कुत इत्यत आह—अज्ञोऽहमिति । न ह्यत्यन्तासतः शशशृङ्गादेरपरोक्षावभासः संभवतीत्यर्थः ।

नन्वसत्त्वनिषेधे सत्त्वं, सत्त्वनिषेधे चासत्त्वम्, अतः कथं तृतीयः प्रकार इत्याशङ्क्याह-न चेति । विधान्तरमेव दृष्टान्तेन साधयति—संसर्गाभावान्योऽन्याभावयोरिति । संसर्गाभावश्चान्योऽन्याभावश्च संसर्गाभावान्योऽन्याभावौ, तयोरन्योऽन्यभावः अन्योऽन्यात्मकता तदभावः अन्योऽन्यात्मकताऽभावः । तद्भावानभ्युपगमवदिति योजना ।

संसर्गाभावान्योऽन्याभावयोर्भेदप्रतिपादको योऽन्योन्याभावः स यथा एतदुभयविलक्षणस्तद्वदत्रापि सत्त्वासत्त्वविलक्षण इत्यर्थः । अभावान्योऽन्याभावयोरन्योन्याभावस्य तद्भावानभ्युपगमवत् इहापि सत्त्वस्यासत्त्वस्य चानभ्युपगमसंभवादिति भावः ।

अस्तु तर्हि प्रत्येकं सत्त्वासत्त्वप्रतिषेधेऽपि समुच्चितं सदसदात्मकमव्याकृतमिति चेत् । मैवम् । विरोधात्, एकत्र तद्भावासम्भवादित्याह—नापीति ।

अयमर्थः। अनभ्युपगमसंभवादित्यन्ते परिशेषात्प्रकारान्तरसम्भव इति योजनीयम् । "अभावान्योऽन्याभावयोः" इति पाठे संसर्गाभावान्योऽन्याभावयोर्भेदको योऽन्योन्याभावस्तस्य तदुभयविलक्षणत्वाङ्गीकारवदित्यर्थः । यद्यपि तार्किकमते ऽभावान्योऽन्याभावयोः संसर्गाभावान्योऽन्याभावयोर्वा भेदकः स्वरूपातिरिक्तो ऽन्योन्याभावो नास्ति, तथापि स्वरूपात्मकभेदानभ्युपगमात् भेदकः कश्चिदाकार एष्टव्यः, भावाभावयोरभावयोर्वाऽन्यथापेक्षानपेक्षविरुद्धधर्मयोर्भेदस्वरूपयोरैक्यप्रसङ्गात्, अतो दृष्टान्तोपपत्तिरिति । परिशेषात् सदसत्समुच्चय एवास्त्वव्याकृतमिति शङ्कते—अस्तु तर्हीति । न च समुच्चयोऽनुपपन्न इति वाच्यम् । त्रिदोषसमुच्चयस्य संनिपातत्ववत् त्रिगुणसमुच्चयस्य प्रकृतित्ववत्, सदसत्समुच्चयस्याव्याकृतत्वोपपत्तेरिति परिहरति—मैवमिति । न च संनिपातादिवत्समुच्चयसंभवः, परस्परप्रतिस्पर्द्धित्वात्सत्त्वासत्त्वयोः । न ह्येकमेव वस्तु युगपत् सच्चासच्च भवतीति भावः ।

नापि भिन्नाभिन्नं कुतश्चित् । न निरवयवं,

तर्हि सतोऽसतः सदसद्भ्यां वा भिन्नमिति चेन्नेत्याह—न भिन्नमिति । न हि भेदो धर्मत्वेन स्वरूपत्वेन वा प्रतिपादयितुं शक्यते । धर्मत्वे भेदाभेदविकल्पप्रवेशप्रसङ्गात् । स्वरूपत्वे चान्यतरपरिशेषापातादित्यर्थः ।

भेदनिषेधे प्राप्तमभेदं निरस्यति—नाभिन्नमिति । सदसद्भ्यामन्यतमपरिशेषे पूर्वोक्तदोषानुषङ्गात् । अ-

तर्हि चतुर्थ एव प्रकारोऽस्त्वित्याशङ्क्य—तर्हीति । न हि भेद इति । भेदः किं वस्तुधर्मः स्वरूपं वा । नाद्य इत्याह—धर्मत्व इति । वस्तुधर्मयोर्यो भेदः स किं वस्तुनः सकाशाद्भिन्न उत अभिन्नः । आद्येऽपि किं स्वत एवोत भेदान्तरेण । नाद्यः । स्वस्यैव भेद्यभेदकत्वेन कर्मकर्तृत्वविरोधप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । सोऽपि भेदो भेदान्तरेणेत्यनवस्थापातादिति । अभिन्नत्वे धर्मत्वव्याघातात् । नापि द्वितीय इत्याह—स्वरूपत्वे चेति । घटपटयोर्भेदस्य स्वरूपानतिरिक्तत्वे घट एव वा स्यात्पटो वा नान्यो भेदोऽस्तीत्यर्थः । पूर्वोक्तदोषानुषङ्गादिति । सतोऽभिन्नत्वे ज्ञानापनोद्यत्वानुपपत्तेः, असतोऽभिन्नत्वे अपरोक्षप्रतिभासानुपपत्तेः, समुच्चयाभेदस्य विरोधिनोः समुच्चयासंभवादेवासंभव इत्यर्थः । तर्ह्यव्याकृताभेद एवास्तु । तत्राह—अव्याकृतेति । पक्षान्तरव्याख्याऽतिरोहितार्था । कुतश्चित्पदस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्याह—कुतश्चिदिति । सदाद्यन्यतमादपि न भिन्नं नाभिन्नं नापि भिन्नाभिन्नमित्यर्थः ।

न सावयवं, नोभयम् ।

व्याकृतमात्रपरिशेषे च वस्त्वप्रसिद्धेस्तदसिद्धिरित्यर्थः । भेदाभेदयोरेकैकस्य निषेधेऽपि प्राप्तं भिन्नाभिन्नत्वं विरोधात्प्रत्याचष्टे—नापि भिन्नाभिन्नं कुतश्चिदिति । सतोऽसतश्चेति प्रत्येकं मिलितस्य च प्रतियोगित्वमुच्यत इति ज्ञातव्यम् ।

सत्त्वादिना निर्वक्तुमशक्यत्वेऽपि मूलकारणत्वादव्याकृतं निरवयवत्वेन शक्यं निर्वक्तुमित्याशङ्क्याह—न निरवयवमिति । न हि तस्यानात्मनो निरवयवत्वं तत्तन्नानाविधप्रपञ्चाकारपरिणामित्वादित्यर्थः ।

तर्हि परिणामित्वादेव मृदादिवदेष्टव्यं सावयवत्वमित्याशङ्क्याह—न सावयवमिति । सावयवत्वे कार्यद्रव्यत्वेन मूलकारणत्वानुपपत्तेः, तत्तत्कार्याकारपरिणा-

---

ननु सदादिभिः प्रकारैर्निर्वक्तुमशक्यत्वेऽप्यव्याकृतस्य नानिर्वचनीयता सिध्येत, प्रकारान्तरेण शक्यनिर्वचनत्वादित्याशङ्कते—सत्त्वादिनेति । निरवयवत्वे हेतुः—मूलकारणत्वादिति । सावयवस्यावयवपरतन्त्रत्वेनानित्यत्वान्न मूलकारणत्वम् । "मायां तु प्रकृतिम्" (श्वेता. ४ । १०) इति श्रुतेर्न मूलकारणत्वं हीयते इत्यर्थः । दूषयति—न निरवयवमितीति । तत्रोपपत्तिमाह—न हीति । निरवयवत्वाभावे हेतुमाह—तत्तन्नानेति । सावयवाकारेण प्रतीयमानकार्यस्य न कारणं निरवयवं भवितुमर्हतीत्यर्थः ।

किन्तु केवलब्रह्मात्मैकत्वज्ञानापनोद्यम् ॥

भस्य च मिथ्यात्वेन विवर्तत्वादित्यर्थः । अर्थप्राप्तमुभयरूपत्वं विरोधेन प्रत्यादिशति—नोभयमिति ।

ननु केनापि प्रकारेण निर्वचनासंभवेऽपि किं तदनिर्वचनीयत्वम् । न हि लक्षणमन्तरेण लक्ष्याधिगतिरस्ति, तत्राह—किन्त्विति । अस्याज्ञानस्य सर्वथोक्तलक्षणशून्यत्वादत एव निर्वक्तुमशक्यत्वात् यत्किञ्चिच्छब्दवाच्यत्वेन तत्सिद्धेरात्मानि द्वैतोत्पत्तिः सिद्धा । तन्निवारणार्थं तद्धानोपायमाह—केवलेति ।

अस्तु तर्हि कार्यानुसारेण सावयवमेवाव्याकृतमिति शङ्कते—तर्हीति । परिहरति—न सावयवमितीति । कार्यद्रव्यत्वेनेति हेतौ तृतीया । ननु कार्यस्य सावयवत्वे कथं कारणं निरवयवम् । परमाणुवदिति चेत् । न । अव्याकृतस्य भवद्भिर्निरवयवत्वानभ्युपगमादिति चेत्, तत्राह—तत्तदिति । कार्यस्यापि सावयवत्वेन स्वरूपे निर्णीते भवेदियमाशङ्का, तदेव न निर्णीयते । प्रतीतिस्तु स्वप्नवदुपपद्यते, स्वप्नस्यारोपरूपत्वाद । आरोप्यस्य वास्तवं सावयवत्वं क्वचिदेष्टव्यमिति चेत्, न । पूर्वपूर्वभ्रमकल्पितसावयवत्वस्योत्तरोत्तरोपपत्तेर्न वास्तवसावयवत्वाभ्युपगम इति भावः । पक्षान्तरं निगदव्याख्यातम् ।

ननु लक्षणप्रमाणाभ्यां हि वस्तुसिद्धिः । तत्कथं केनापि प्रकारेण निर्वचनानर्हं वस्तु सिद्ध्येदिति शङ्कते—नन्विति । उक्तप्रकारेण निर्वचनासंभवेऽपि प्रकारान्तरेणास्ति निर्वचनमित्याह—तत्राहेति । ज्ञानापनोद्यमव्याकृतमिति लक्षणम् । तत्तु पूर्वोक्तरीत्या

निरालम्बनज्ञानायोगाद्यत्किञ्चिदालम्बनज्ञानस्य च सनिदानसंसारनिरासाधनत्वासंभवात्तदुचितं विषयं दर्शयति—ब्रह्मात्मैकत्वेति ।

अथ यथोक्तं ज्ञानमग्निहोत्रादिसहितं फलसाधनं, साधनभूयस्त्वे फलभूयस्त्वसंभवात् । मैवम् । मिथो विरुद्धयोः समुच्चयायोगात्, फलस्य च कैवल्यस्य निरतिशयत्वादित्याशयवानाह—केवलेति ।

अव्याकृतस्य अनिर्वाच्यस्याधिदैविकीमवस्थामुक्त्वा संप्रत्याध्यात्मिकीमवस्थां तदेकत्वविवक्षया दर्शय-

---

निर्वचनानर्हमित्यनिर्वचनीयमेव । न चातिव्याप्तिः । अनिर्वचनीयस्य आत्मनोऽनपोह्यत्वात् । नाप्यव्याप्तिः, भूभूधरादीनामाविद्याकार्यत्वेनाविद्यात्मकत्वादिति । नाप्यसंभवः, ज्ञानाज्ञानयोर्विरोधेनाज्ञानस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वोपपत्तेरिति । तत्र ज्ञानशब्देनान्तःकरणवृत्तिरुच्यते । तच्च न निर्विषयमित्याह—निरालम्बनेति ।

अस्तु तर्हि घटाद्यालम्बनमेव ज्ञानं, नेत्याह—यत्किञ्चिदिति । "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" (तै. २ । १ । १) "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" (मुण्ड. ३ । २ । ६) "भिद्यते हृदयग्रन्थिः" (मुण्ड. २ । २ । ८) इत्यादिश्रुतिभ्यः संसारनिरसनसाधनत्वं ब्रह्मज्ञानस्यावगम्यत इत्याशयेनाह—तदुचितमिति ।

ज्ञानकर्मसमुच्चयवाद्याशङ्कते—अथेति । ज्ञानमात्रादेव मोक्षोपपत्तौ किमिति कर्माद्यपेक्ष्यत इति तत्राह—साधनभूयस्त्व इति । मोक्षो नाम सुखविशेषः स च ज्ञानमात्राज्जातादपि कर्मसहितज्ञानाज्जातोऽधिको भवति । यथाऽग्निष्टोममात्रजन्यात्स्वर्गात्

सर्वप्रकारज्ञानोपसंहारे बुद्धेः कारणात्मनाऽव-
ति—सर्वप्रकारेति । इन्द्रियसंस्पृष्टस्थूलार्थाकारतया स्थूलत्वं वासनारूपसूक्ष्मार्थाकारतया सूक्ष्मत्वं च ज्ञानानां सर्वप्रकारत्वम् । तेषामशेषविशेषविज्ञानानामुपरमो मुक्तावपि संभवतीत्येतदुक्तम्—बुद्धेरिति । अन्तःकरणस्य कारणाकाररूपेणावस्थानमवस्थान्तरेऽपि जागरितादावस्तीत्याद्यं विशेषणम् । किमिदं कारणात्मना बुद्धेरवस्थानम् । किं कारणस्य बुद्धेश्चावस्थानम्, किं कारणस्यैव तद्वासनावासितस्यैव पुनर्बुद्ध्युत्पादनयोग्यस्य? । प्रथमे जागरितादेरविशेषः सुषुप्तेः स्यात् । द्वि-

---

वाजपेयसहिताज्जन्योऽधिकस्तद्वदिति । भवेदेवं यदि ज्ञानकर्मणोः समुच्चयो भवेत् । तदेव न संभवतीति परिहरति—मैवामिति । ज्ञानकर्मणोर्विरुद्धाधिकारिनिष्पाद्यतया समुच्चायसंभवादित्यर्थः । किं च मोक्षलक्षणस्य फलस्य जन्यत्वे भवेत्सातिशयत्वम्, न तु तदस्तीत्याह—फलस्येति । कैवल्यस्य केवलात्मस्वरूपस्य नित्यात्मस्वरूपस्येत्यर्थः । अव्याकृतस्याधिदैविक्यवस्था स्वरूपलक्षणा, आध्यात्मिक्यवस्था सुषुप्तिलक्षणा, अव्याकृतस्यावस्था सुषुप्तिरिति वक्तव्येऽव्याकृतं सुषुप्तिरित्युक्तं तदयुक्तमित्याशङ्क्याह—तदेकत्वेति । कार्यकारणयोरत्यन्तभेदाभावादित्यर्थः । सर्वप्रकारज्ञानोपसंहार इत्युक्तम् । किं तत्सर्वप्रकारत्वमित्यत आह—इन्द्रियेति । एतावता सविषयप्रत्ययनिरासेन जाग्रत्स्वप्नयोरतिव्याप्तिर्निरस्ता भवति । एवमपि मुक्त्यवस्थादौ व्यभिचारमाशङ्क्य

स्थानं सुषुप्तिः । तदुभयाभिमान्यात्मा प्राज्ञः । एतत्त्रयं मकारः ।

तीये बुद्धिग्रहणमनर्थकमिति चेत् । मैवम् । बुद्धेर्यत्कारणं तस्यैव तद्वासनावासितस्य पुनर्बुद्ध्युत्पादनयोग्यस्य स्थितेरिष्टत्वादिति द्रष्टव्यम् ।

संप्रत्यव्याकृताभिमानिनाऽन्तर्यामिणा सहैकत्वं सुषुप्त्यभिमानिनः सिद्धवत्कृत्य तद्विषयसंज्ञाविशेषं व्यवहारलघुतायै निवेदयति—तदुभयेति ।

प्राज्ञ इति । प्रज्ञा चैतन्यम् । तत्प्रधानः पुरुषः प्राज्ञशब्दार्थः । तदुपाधिभूतकारणस्य तत्प्रकाश्यत्वेनोपसर्जनत्वात् । अव्याकृतं सुषुप्तिरुभयोरभिमानी चेति त्रितयं

परिहरति—तेषामित्यादिना । अस्तु तर्हि बुद्धेः कारणात्मनाऽवस्थानं सुषुप्तिरित्येतावदेव लक्षणम्, तत्राह—अन्तःकरणस्येति । किमिदमित्यादिपूर्वपक्षग्रन्थः स्पष्टार्थः । कारणात्मनाऽवस्थानमित्युक्ते ऽविशेषेण सर्वकार्याणां कारणात्मनाऽवस्थानं प्रलयेऽस्ति ततो बुद्धेरिति विशेषणम् । तथाऽपि सर्वान्तःपातिन्या बुद्धेः प्रलयेऽपि कारणात्मनाऽवस्थानमस्तीति चेत् । सत्यम् । तत्र सर्वकार्यवासनावासितस्य कारणस्यावस्थानेऽपि न केवलं बुद्धिविशेषवासनावासितस्य कारणस्यावस्थानमस्ति, येन झटिति बुद्धिमेवोत्पादयेदिति मन्वानः परिहरति—मैवमिति । पुनर्बुद्ध्युत्पादनयोग्यस्येति । पुनर्झटिति बुद्ध्युत्पादनयोग्यस्येत्यर्थः । अव्याकृताभिमानी ईश्वरः । "एष सर्वेश्वर एषोऽन्तर्यामी" (मुण्ड. ६)

अकार उकारे, उकारो मकारे, मकार ॐकारे, मकारान्तर्भूतत्वान्मिथो न पृथगित्यद्वैतमनुस्मरन्नाह—एतत्त्रयं मकार इति । स्थूलप्रपञ्चात्मनो विराजो जागरितस्य तदुभयाभिमानिनो विश्वस्याकारत्वम्, सूक्ष्मप्रपञ्चात्मनो हिरण्यगर्भस्य स्वप्नस्य तदुभयाभिमानिनस्तैजसस्योकारत्वम्, प्रपञ्चद्वयकारणभूताव्याकृतस्य सुषुप्तेस्तदुभयाभिमानिनश्च प्राज्ञस्य मकारत्वमित्युक्तमुपनिषत्प्रामाण्यात्प्रतिपत्तव्यम् ।

तथापि त्रयाणामकारादीनां मिथो विभक्तानामवस्थानात् कुतोऽद्वैतं सिध्यतीत्याशङ्क्यापवादप्रक्रियां प्रकटयति—अकार इति

इति श्रुतेः । एकत्वं तु स्वरूपतो, नोपाधितः ।

तद्विषये सुषुप्त्यभिमानिनि प्राज्ञत्वं निर्वक्ति—प्रज्ञेति । कथं प्राज्ञस्य चैतन्यप्रधानत्वं तस्यौपाधिकत्वेनोपाधिप्रधानत्वादित्यत आह—तदुपाधीति उपाधेरुपसर्जनत्वे हेतुः—तत्प्रकाश्यत्वेनेति । अव्याकृतमिति ग्रन्थः स्पष्टार्थः । विराडादीनामकाराद्यात्मनोपसंहारो न युक्तः, प्रमाणाभावादत आह—उपनिषत्प्रामाण्यादिति । "स्थूलभुग्वैश्वानरः प्रथमः पादः । प्रविविक्तभुक्तैजसो द्वितीयः पादः । आनन्दभुक् चेतोमुखः प्राज्ञस्तृतीयः पादः" (माण्डू. १ । ५) इति माण्डूक्योपनिषत्प्रामाण्यादित्यर्थः । तदेवमध्यारोपं सप्रपञ्चं निरूप्याद्वैतप्रतिपत्तिसिद्धयेऽपवादं प्रकटयितुं पूर्वपक्षमुत्थापयति—तथाऽपीति ।

(१) (ॐकारोऽहम्येव) ।

अस्यार्थः—स्थूलभूतकार्यं समष्टिव्यष्ट्यात्मकमाधिदैवतादिभेदभिन्नं दृश्यं सर्वं स्थूलभूतात्मना प्रलीयते । तानि च स्थूलानि भूतानि पञ्चीकृतान्यवस्थाभिमानिसहितान्यकारात्मकानि अपञ्चीकृतभूतेषु विलीयन्ते । तत्कार्यं च सप्तदशकं लिङ्गमारम्भणाधिकरणन्यायेन त-

अपवादप्रकारमुत्पत्तिवैपरीत्येन स्पष्टीकरोति—अस्यार्थ इति । अक्षरार्थस्त्वतिरोहितार्थः । आरम्भणाधिकरणन्यायेनेति । शारीरके द्वितीयाध्याये चिन्तितं, भोक्तृभोग्यभेदप्रपञ्चस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धत्वान्न मिथ्यात्वमिति प्राप्ते राद्धान्तः । "तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः" (ब्रह्मसूत्र. २ । १ । १४) । छान्दोग्ये एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय श्रूयते "यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्" (छा. ६ । १ । ४) इति । अस्यार्थः, एकस्मिन्कारणे मृदादौ ज्ञाते सति घटशरावादि सर्वं मृण्मयं ज्ञातं भवति, यदि कार्यस्य कारणानन्यत्वं स्यात् । अन्यथा कार्याणामानन्त्येनाशक्यज्ञानत्वादेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाऽनर्थिका स्यादिति ।

ननु तथाऽपि नाद्वैतसिद्धिः, "त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम्" (छा. ६ । ८ । ७) इति पुनः पुनरवधारणादिति चेत् । न । भौतिकानां भूतमात्रतावधारणपरत्वात् । अन्यथोपक्रमोपसंहारविरोधप्रसङ्गाच्च । "सदेव" इत्युपक्रम्य "तत्सत्यम्, स आत्मा" इत्युपसंहारः श्रूयते । अतः कारणमात्रं सत्यम् । कार्यभेदस्तु वाचारम्भणमात्रो

(१) अयं पाठो वार्तिक-विवरणानुगुणः ।

न्मात्रतां प्रतिपद्यते । तानि च अपञ्चीकृतानि सूक्ष्मभूतान्यवस्थाभिमानिसहितान्युकारात्मकानि संभूतिवैपरीत्येन प्रलयं प्रतिपद्यन्ते । तत्र पृथिवी गन्धतन्मात्रात्मिका रसतन्मात्रात्मिकास्वप्सु, ताश्चापो रूपतन्मात्रे तेजसि, तत्तेजः स्पर्शतन्मात्रे वायौ, स च वायुः शब्दतन्मात्रे नभसि, तच्चाविद्यासहाये सच्छब्दिते ब्रह्मण्यव्यक्ते, तच्चाव्यक्तमवस्थाभिमानिभ्यां सहितं मकारात्मकं कार्यकारणविभागविकले निष्कले परिशुद्धे ब्रह्मण्योंकारलक्षिते विलीयते । न तस्मात्परं किञ्चिदस्ति ।

मिथ्येति यावत् । आगमस्यानुपसंजातविरोधित्वादुपजीव्यांशाबाधकत्वादुत्तरत्वाच्च बलवत्त्वम् । तदुक्तं भट्टपादैः

पूर्वात्परबलीयस्त्वं तत्र नाम प्रतीयताम् ।
अन्योऽन्यनिरपेक्षाणां यत्र जन्म धियां भवेत् ॥ इति

तन्मात्रतामिति । अपञ्चीकृतपञ्चभूतमात्रतामित्यर्थः । अपञ्चीकृतभूतानां लयं दर्शयति—तानि चेति । संभूतिवैपरीत्येनेति । एतदेव विवृणोति—तत्र पृथिवीत्यादिना । तच्च नभोऽविद्यासहायेऽविद्याशबलिते सच्छब्दवाच्ये । न केनापि प्रमाणेन व्यज्यत इत्यव्यक्तं साभासमव्याकृतम्, तस्मिन् लीयते इति शेषः । ततः किमित्यत आह—तच्चेति । अवस्था प्रलयः । अभिमानी सर्वज्ञः । मकारात्मकमव्यक्तं परिशुद्धे ब्रह्मणि लीयत इत्यन्वयः । ब्रह्मणः शुद्धतामाह—कार्यकारणविभागविकल इति । तदपि ब्रह्म क्व लीयत इति चेत्, न कुत्रापीत्याह —न तस्मादिति ।

अहमात्मा साक्षी केवलश्चिन्मात्रस्वरूपः,

उक्तं हि—

जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे पृथिव्यप्सु प्रलीयते ।
आपस्तेजसि लीयन्ते तेजो वायौ विलीयते ॥
वायुश्च लीयते व्योम्नि तच्चाव्यक्ते प्रलीयते ।
अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मन् निष्कले संप्रलीयते ॥
पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः ।

इति (विष्णुपुराणे ।)

अकारादीनां पूर्वपूर्वस्य उत्तरोत्तरस्मिन्ननुप्रवेशेन प्रत्यगात्मनि पर्यवसितत्वेऽपि प्रत्यगात्मा देहेन्द्रियमनोबुद्धिप्राणाहंकाराव्याकृतानां मध्ये कतमः स्यादित्याशङ्क्याह—अहमात्मेति । देहस्तावदनात्मा दृश्यत्वात् जड-

उक्तेऽर्थे श्रुतिं संवादयति—उक्तं हीति । पुरुषे ब्रह्मन् ब्रह्मणि । निष्कले शुद्धे। शेषः श्रुत्यर्थो ऽतिरोहितः । तदेवमध्यारोपापवादन्यामनुसृत्य प्रणवस्वरूपनिरूपणेन प्रत्यगात्मैकः पर्यवशेषितः—पुरुषान्न परं किञ्चिदिति ।

भवत्येवं प्रत्यगात्मपर्यन्तमपवादः । प्रत्यगात्मनो नापवादश्चेत्तदेव प्रत्यगात्मस्वरूपं विशेषतो निर्धारणीयमिति शङ्कते—अकारादीनामिति । प्रश्नबीजं वादिविप्रतिपत्तिरूपं दर्शयति—देहेन्द्रियेति । तत्रोत्तरत्वेन मूलमवतारयति—अहमात्मेतीति ।

देहाद्यव्याकृतान्तातिरिक्त आत्मेति मूलार्थं प्रकटयितुं देहादेरनात्मत्वं साधयति—देहस्तावत् इत्यादिना । तत्र जडत्वहेतुः

त्वात् परिच्छिन्नत्वात् भौतिकत्वात् आद्यन्तवत्त्वाच्च घटवत् । तथा इन्द्रियादीनामव्याकृतपर्यन्तानामनात्मत्वसाध्याविशिष्ट इति चेत् । न । अनात्मत्वं नाम आत्मातिरिक्तत्वं, जडत्वं त्वसंविद्रूपत्वमिति साध्यसाधनयोर्भेदात् । दृश्यत्वं तु स्वव्यवहारे स्वातिरिक्तदर्शनापेक्षत्वम् ।

अत्र कश्चिदाह—किमिदं दृश्यत्वं फलव्याप्यत्वं वृत्तिव्याप्यत्वं वेति वक्तव्यम् । आद्ये भागासिद्धिः, देहस्याभ्यन्तरभागे दृश्यत्वाभावात् । द्वितीये त्वात्मन्यनैकान्तिकता, आत्मनोऽपि वृत्तिव्याप्यत्वाङ्गीकारादिति ।

अत्रोच्यते । न फलव्याप्यत्वे भागासिद्धिः, संमुग्धस्यावयविनः फलित्वात् । अन्यथा घटादेरपि फलव्याप्यत्वाभावप्रसङ्गात् । नापि वृत्तिव्याप्यत्वे आत्मन्यनैकान्तिकत्वम्, तस्य स्वप्रकाशकत्वेन वृत्तिव्याप्यत्वाभावात् । वृत्त्यङ्गीकारस्तु तदावरणनाशाय न तु स्वरूपप्रकाशायेत्यविरोधः । न चात्मनः स्वप्रकाशकत्वमसिद्धमिति वाच्यम्, "अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिः", (बृह. ४ । ३ । ९) "आत्मैवास्य ज्योतिः" (बृह. ४ । ३ । ६) इत्यादिश्रुतिसिद्धत्वात् । किञ्चानवधारितफलव्याप्यत्ववृत्तिव्याप्यत्वविशेषं दृश्यत्वमात्रं हेतुः । अन्यथा किमनेन तद्देशकालसंलग्नो धूमो हेतुरेतद्देशकालसंलग्नो वा । आद्ये स्वरूपासिद्धिः । द्वितीये साधनशून्यं निदर्शनमित्युक्ते धूमानुमानभङ्गप्रसङ्गात् । धूममात्रं हेतुरिति परिहारेऽत्रापि दृश्यत्वमात्रं हेतुरिति समानम् । अलमतो विस्तरेण ।

ननु जडत्वहेतुरसिद्धः, प्रत्यक्षेण चेतनत्वेनोपलम्भादिति चेत् । न । चेतनत्वप्रतीतेरात्मव्याप्यदेहविषयत्वात् । अन्यथा मृत-

मवधेयम् । न च प्रतीचो देहादिसाक्षिणो जाड्यमुपप-द्यते । जडत्वे घटादिवदनात्मत्वप्रसङ्गात् । तस्मादज्ञा-नं साभासमव्याकृतशब्दितं तत्कार्यं देहाद्यनात्मत्वेन प्र-तिपत्तव्यम् । तद्व्यतिरिक्तश्चात्मा तदुभयसाक्षी चिद्धातु-रेव द्रष्टव्य इत्यर्थः । केवलशब्देन चितो विषयनिरपेक्ष-त्वं विवक्ष्यते । चिन्मात्रशब्देनात्मनो द्रव्यबोधरूपत्वं

शरीरेऽपि चेतनत्वप्रतीत्यापत्तेः । कृशो ऽहमित्यादिप्रत्ययस्तु भ्रान्त एव, न्यायसहितममप्रत्ययबाधितत्वात् हेत्वन्तरं स्वतिरोहि-तार्थम् । तथेन्द्रियादीनामित्युक्तैरेव हेतुभिरनात्मत्वमवधेयमित्यर्थः । अतः परिशेषाद्देहादीनां दृश्यानामदृश्यो द्रष्टा आत्मा सिद्धः ।

भवतु देहादिविलक्षण आत्मा, सोऽपि जड एव किं न स्यादिति, तत्राह—न च इति । प्रतीचः प्रत्यगात्मनः स्वप्रका-शस्येति यावत् । "देहादिसाक्षिणः" इति हेतुगर्भं विशेषणम् । विपक्षे दोषमाह—जडत्व इति । अनात्मत्वप्रसङ्गो जडत्वाविशे-षादित्यर्थः ।

परिशेषितं सिद्धमर्थमादायोपसंहरति—तस्मादिति । तदुभ-येति । अव्याकृततत्कार्यसाक्षीत्यर्थः । चिद्धातुश्चिदेकरस इत्य-र्थः । अनेन "केवलश्चिन्मात्रस्वरूपः" इत्यत्र चित्स्वरूपपदं व्या-ख्यातम् । केवलपदकृत्यमाह—केवलेति । न च ज्ञानस्य विषय-घटितत्वं स्वरूपम्, विषयाणां व्यभिचारे ऽपि ज्ञानाव्यभिचारा-त् । तत्तद्विषयाणि ज्ञानानि भिन्नान्येवेति चेत् । न । स्वतो भे-दानवगमात् । प्रतीयमानभेदस्य विषयभेदघटितत्वेनौपाधिकत्वा-दिति भावः । मात्रपदप्रयोजनमाह—चिन्मात्रेति । द्रव्यबो-

नाज्ञानं नापि तत्कार्यम् । किन्तु नित्यशुद्धबुद्धमुक्त-परेष्टं प्रत्याचष्टे—चिन्मात्रेति ।

एवमज्ञानतत्कार्यस्पर्शशून्यश्चिदात्मा परिशुद्धस्त्वं-पदार्थः तत्पदार्थाद्ब्रह्मणोऽर्थान्तरं किं न स्यादिति म-न्वानः सन्नाह—किन्त्विति । तत्पदार्थपरिशोधनपूर्व-कं परिशोधितं त्वंपदार्थमनूद्य तस्य ब्रह्मत्वं वाक्यार्थं कथयति—नित्येत्यादिना । "आकाशवत्सर्वगतश्च निः-धरूपत्वमिति । द्रव्यरूपत्वं बोधरूपत्वं च । द्रव्यमिति वैशे-षिकाः, बोध इति बुद्धा इत्यर्थः । न ह्यात्मनो द्रव्यरूपता, नि-र्गुणत्वात् । समवायिकारणत्वेन द्रव्यत्वं स्यादिति चेत् । न । स-मवायस्यैवाभावात् । भावे वाऽद्वितीयत्वासङ्गत्वश्रुतिविरोधात् । बोधरूपत्वं त्वनुमानेन निराकृतमेवेह स्मारितमिति भावः । "अ-हमात्मा साक्षी केवलश्चिन्मात्रस्वरूपो नाज्ञानं नापि तत्कार्यं च" इत्येतावता त्वंपदार्थः परिशोधितः । "किन्तु" इति पदसूचितां शङ्कामाविष्करोति—एवमज्ञानेति ।

अर्थान्तरशङ्कां व्यावर्तयितुमुत्तरग्रन्थतात्पर्यमाह—तत्पदा-र्थेति । वाक्यार्थपरिशोधनाय तत्पदार्थशोधनमित्यर्थः । नित्ये-त्यादिसप्तविशेषणैस्तत्पदार्थशोधनमिति तात्पर्यार्थः । आकाशव-त्सर्वगतः सर्वव्यापक इति योजना, न त्वाकाशवन्नित्य इति । तथा सति नित्यत्वस्य सापेक्षत्वप्रसङ्गात् । नित्यश्चेति श्रुतिपद-मकृतोदाहरणम् । "अजो नित्यः" इति स्मृतिः । नित्य-विशेषणेन फलितार्थमाह—कार्यैक्यमिति । कार्यस्यानि-त्यत्वान्न ब्रह्मणः कार्यैक्यमित्यर्थः । माऽस्तु कार्यैक्यं, कार्यता-

त्यः । अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणः ॥" (कठ. १ । २ । १८) इति श्रुतिस्मृती समाश्रित्य कार्यैक्यं ब्रह्मणो नित्यत्वविशेषणेन निरस्यति ।

"शुद्धमपापविद्धम्" (ईश. ८) इत्यादिश्रुतिवाक्यावष्टम्भेन कार्यतादात्म्यवैधुर्यं ब्रह्मणः शुद्धविशेषणेनोच्यते । "प्रज्ञानघनेति" (बृह. ४ । ५ । १३.) श्रुतिमाश्रित्य नित्यविज्ञप्तिरूपतां ब्रुवाणो बुद्धविशेषणेन कारणैक्यं ब्रह्मणो निषेधति । "विमुक्तश्च विमुच्यते" (कठ. ५।१) इति श्रुतिमनुसृत्याविद्याकामकर्मपारतन्त्र्यापाकरणेन कारणतादात्म्यं ब्रह्मणो मुक्तपदेन प्रत्याचष्टे । ऐक्यतादात्म्ययोश्च भेदासहत्व-भेदसहत्वाभ्यां भेदः।

दात्म्यं तु भविष्यतीति तत्राह—शुद्धमिति । कार्यतादात्म्यकार्यैक्ययोरभावेऽप्यव्याकृताख्यकारणैक्यं तत्तादात्म्यं वा किं न स्यादिति तत्राह—प्रज्ञानघन इति । प्रज्ञानघनः प्रज्ञानैकरस इत्यर्थः । प्रकृष्टं ज्ञानमस्येति विग्रहशङ्कां वारयति—नित्यविज्ञप्तीति । ज्ञाप्तिर्ज्ञानमिति भावव्युत्पत्तिरेवाविलम्बितप्रतीतेराश्रयणीयेत्यर्थः । अतो ज्ञानरूपस्य जडेन कारणेन नैक्यमित्यर्थः ।

कारणैक्यं पराकृत्य कारणतादात्म्यं पराकरोति—विमुक्तश्चेति । अविद्या मिथ्याज्ञानम् । कामोऽभिलाषः । कर्म पुण्यापुण्यरूपम् । नित्यमुक्तत्वान्न कारणतादात्म्यशङ्काऽपीत्यर्थः । तादात्म्यैक्ययोरभेदमाशङ्क्य तद्भेदं स्फुटयति—ऐक्यतादात्म्योरिति । भेदसहत्वं तादात्म्यस्य, भेदासहत्वमैक्यस्येति विभागः ।

सत्यस्वभावं परमानन्दाद्वयं ब्रह्मैवाहमस्मि

ननु ब्रह्मणो यथोक्तस्य प्रपञ्चस्येव यथाकथञ्चिद्बाध्यत्वप्रसिद्धौ न प्रेप्सिततत्त्वं परिकल्पते। न हि ब्रह्म प्रपञ्चाद्भिन्नम्, अब्रह्मत्वप्रसङ्गात्। अभेदे च तद्बाध्यत्वमभ्युपेयताम्।

अतः कथं तदभिन्नं ब्रह्माबाध्यमभ्युपेयमित्याशङ्क्य "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" (तैत्ति २।१।१) "सत्यस्य सत्यम्" (बृह. २।१।२०) इत्यादिश्रुतिमनुसंदधानः समाधत्ते-सत्येति। तथापि न तस्मिन्प्रेप्सया प्रवर्तेत पुरुषार्थत्वाभावादित्याशङ्क्य "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" (बृह. ३।९।२८) "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्" (तैत्ति. ३।६।१) इत्यादिश्रुतिमनुरुध्य ब्रूते-परमानन्देति। ब्रह्मानन्दस्य क्षयि-

सत्यपदसमाधेयां शङ्कामुत्थापयति—नन्विति। न प्रेप्सिततत्वं नेच्छागोचरत्वम्, न सत्यत्वमिति यावत्।

ब्रह्मणोऽबाध्यत्वं साधयितुं ब्रह्म किं प्रपञ्चाद्भिन्नमभिन्नं वेति विकल्प्य नाद्य इत्याह-नहीति। कुत इत्यत आह—अब्रह्मत्वप्रसङ्गादिति। ब्रह्मत्वं नाम बृहत्त्वं बृंहणत्वं वा। तच्च न बृंह्यमाणप्रपञ्चात्तस्य परिच्छिन्नत्वे संभवतीत्यर्थः। द्वितीये दोषमाह—अभेदे चेति। परिहाराभिप्रायमाविष्करोति—सत्यं ज्ञानमिति। बाध्यमानस्य प्रपञ्चस्य बाधो न निरधिष्ठानः सम्भवति। बाधाधिष्ठानं च सत्यमबाध्यम्। अन्यथाऽधिष्ठानानवस्थाप्रसङ्गात्। अतो बाधाधिष्ठानमबाध्यं ब्रह्मेत्यर्थः।

आनन्दपदव्यावर्त्यांशङ्कामवतारयति—तथाऽपीति। प्रे-

ष्णुत्वसातिशयत्वनिरासार्थं परमेति विशेषणम् । किञ्च यथोक्तं ब्रह्म द्वैताभावोपलक्षितमिष्यते । अस्थूलादिश्रुतेः स्वतःप्रमाणत्वात् ।

वस्तुतश्च प्रपञ्चाभावाद्भेदाभेदवाचोयुक्तेरयुक्तत्वादित्यभिप्रायेणाह-अद्वयमिति । परिशोधितं तत्पदार्थमनूद्य तस्य परिशोधितेन त्वंपदार्थेन सहैक्यं वाक्यार्थं कथयति-ब्रह्मैवेति । एवकारस्तादात्म्याङ्गीकारप्रयुक्तभेदनिरासार्थम् । तत्पदार्थमनूद्य तस्य त्वम्पदार्थत्वं विधाय

प्सा प्राप्तुमिच्छा । परमाविशेषणकृत्यमाह—ब्रह्मानन्दस्येति । अद्वयपदं व्याचष्टे—किंञ्चेति । द्वैताभावोपलक्षितमेवाद्वितीयं, न त्वद्वितीयत्वधर्मत्वम् । तथा सति धर्मधर्मिभावेनाद्वितीयता न सिद्ध्येत् । "स्वाङ्गमव्यवधायकम्" इति न्यायमाश्रित्य धर्माङ्गीकरणे निर्धर्मकत्वप्रतिपादकश्रुतिविरोध इत्यभिसन्धिः ।

केयं निर्धर्मकत्वबोधिका श्रुतिरत आह—अस्थूलेति । स्वतःप्रमाणत्वादिति । वेदस्यापौरुषेयत्वेन पुरुषाश्रयाणां दोषाणामसंभवात्स्वत एव प्रामाण्यमित्यर्थः । प्रामाण्यस्य परतस्त्वेऽनवस्थाऽनाश्वासयोर्दुष्परिहार्यत्वादिति भावः । किञ्च वस्तुतः संश्चेत्प्रपञ्चो ऽस्ति, तदा ब्रह्म प्रपञ्चाद्भिन्नं न वेति विकल्पावकाशः । स एव नास्ति, वाचारम्भणश्रुत्या मिथ्यात्वस्यावसितत्वादित्याशयेनाह—वस्तुतश्चेति । उत्तरग्रन्थतात्पर्यमाह—परिशोधितमिति । एवकार इति । अभेदस्यौपचारिकत्वशङ्काव्यावृत्तये एवकार इत्यर्थः । पुनः "अहं ब्रह्म" इति वचनं वाक्यार्थदार्ढ्यायेत्याह—त्वमर्थमिति । ननु वाक्यार्थसाक्षात्कारसाधनत्वाज्ज्ञानवसरकथनमित्याह—अथेति । मिथः-अन्योऽन्यं व्यतिहारेण ऐक्यसंपादनेनेत्यर्थः ।

अहं ब्रह्मास्मीत्यभेदेनावस्थानं समाधिः। "तत्त्वमसि" (छान्दो० ६।४।७) "ब्रह्माहमस्मि" "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" "एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म" "आत्मैवेदꣳसर्वम्" "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" "प्रज्ञानमानन्दं ब्रह्म" (ऐ.।३।१)

त्वमर्थमनूद्य तस्य तत्पदत्वं विदधाति—अहं ब्रह्मास्मीति (बृह.१।४।४)। अथ जीवब्रह्मणोर्मिथो व्यतिहारेणैकरसस्वरूपवाक्यार्थप्रतिपत्त्यर्थं साधनभूतं समाधिं संगिरते-इत्यभेदेनावस्थानं समाधिरिति। पूर्वोक्तयुक्त्या प्रणवस्वरूपार्थानुसंधानपुरःसरमेकरसवस्तुमात्रत्वेन चित्तस्य तदाकारवृत्त्यवशेषावस्थानं संप्रज्ञातसमाधिः (योगसूत्र. १।१७) इत्युच्यते। उक्तं हि—

ब्रह्माकारमनोवृत्तिप्रवाहोऽहंकृतिं विना।
संप्रज्ञातसमाधिः स्यात् ध्यानाभ्यासप्रकर्षतः॥१॥

वृत्तिमपि तन्मात्रत्वेनोपसंहृत्य वृत्तिमतश्चित्तस्य प्रयत्नपूर्वकं वस्तुमात्रत्वेनावस्थानमसंप्रज्ञातसमाधिः (योगसूत्र. १।१८) इति गीयते। उक्तं च—

समाधिर्द्विविधा। संप्रज्ञातसमाधिरसंप्रज्ञातसमाधिश्चेति। तत्र प्रथमस्य स्वरूपं कथयति—पूर्वोक्तेति। अध्यारोपापवादन्यायेनेत्यर्थः। तदाकारेति। एकरसवस्त्वाकार इत्यर्थः। द्वितीयसमाधिस्वरूपमाह—वृत्तिमपीति। उक्तेऽर्थे वृद्धवचनं संवादयति—उक्तं चेति। सुषुप्त्यविशेषमाशङ्क्य परिहरति—अस्य चेति। अस्य द्वितीयस्य समाधेः, विशेषमेव दर्शयति—सु-

"अयमात्मा ब्रह्म" (बृह० २ । ५ । १९) इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ इति पञ्चीकरणं भवति ॥ ॐ ॥

इति श्रीमच्छंकराचार्यविरचितं पञ्चीकरणम् ॥

मनसो वृत्तिशून्यस्य ब्रह्माकारतया स्थितिः ।
याऽसंप्रज्ञातनामाऽसौ समाधिरभिधीयते ॥ इति ।

अस्य च प्रयत्नपूर्वकत्वादेव सुषुप्तितो विशेषसिद्धिः । सुषुप्तौ तु कारणात्मना चित्तस्यावस्थानमास्थितम् । इदं तु कार्यकारणसंबन्धविधुरवस्तुमात्रत्वेन तस्य पर्यवस्थानमिष्यते । तद्वासनाविशेषाभ्युपगमाच्चास्य साधनपक्षपात इति भावः ।

जीवब्रह्मणोरैक्ये श्रुतिं प्रमाणयति—अयमात्मा ब्रह्मेति (बृह० ४।४।५) । अत्र च ब्रह्मात्मपदयोः सामानाधिकरण्यं पदार्थयोर्विशेषणविशेष्यत्वम् । ततो विरोधस्फूर्तौ पदार्थस्य निष्कृष्टस्य वस्तुमात्रेण लक्षणया संबन्धः । तत-

---

सुप्तौ चेति । कार्यकारणविधुरवस्तुमात्रावस्थानस्य फलत्वात् कथं तस्य साधनतेत्यत आह—तद्वासनेति । चित्तस्य ब्रह्माकारवासनाभ्युपगमादित्यर्थः । जीवब्रह्मस्वरूपपरिशोधनपूर्वकं कथिततदैक्यार्थे श्रुत्यन्तरमुपोद्बलयतीत्याशयेनाह—जीवब्रह्मणोरिति । "अयमात्मा" इत्यादिवाक्यस्याखण्डार्थत्वमुपपादयति—अत्र इत्यादिना । पदयोः सामानाधिकरण्यमिति । भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यमित्यर्थः । विशेषणविशेष्यत्वमिति । पदार्थयोरन्योन्यभेदव्यावर्तकतया विशेषणविशेष्यत्वमित्यर्थः । नीलमुत्पलमितिवद्विशिष्ट एव वाक्यार्थोऽस्तु किं लक्षणयेति नेत्याह—विरोध-

श्चाखण्डैकरसवाक्यार्थप्रतिपत्तिः। न चैकार्थत्वे पदभेदानुपपत्तिः, व्यावर्त्यभेदादर्थवत्त्वसिद्धेरिति द्रष्टव्यम। आदिपदेन तत्त्वमस्यादिमहावाक्यानि तत्त्वंपदार्थविषयाणि च अवान्तरवाक्यानि ब्रह्मात्मैकरसत्वे पर्यवसितानि गृहीतव्यानि। तदेवमधिकारिणो वाक्याद् ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारसमुत्पत्तौ अज्ञानतत्कार्यनिवृत्तौ अनारब्धफलपूर्वोपार्जितकर्मदहनात्, उत्तरकालीनकर्मणश्चानाश्लेषात्,

स्फूर्तावित्ति। तत्र नीलगुणस्योत्पलद्रव्यस्य च गुणगुणिभावेन वैशिष्ट्यमुपपद्यते। इह तु पदार्थयोर्विरोधेन न विशिष्टो वाक्यार्थसम्भव इत्यर्थः। तत्र लक्षणा त्रिविधा—जहल्लक्षणा, अजहल्लक्षणा, जहदजहल्लक्षणा चेति। तत्र जहल्लक्षणा न सम्भवति, गङ्गायां घोष इतिवत् वाच्यार्थाशेषपरित्यागाभावात्। नाप्यजहल्लक्षणा, शोणो धावतीतिवत विरुद्धार्थत्वादेव। परिशेषाज्जहदजहल्लक्षणा सोऽयं देवदत्त इतिवदाश्रयणीया। विरुद्धांशपरित्यागेनानुगतचिदंशेनाखण्डैकरसवाक्यार्थप्रतीतिरित्याह—ततश्चेत्ति। प्रमाणं च—"अयमात्मा ब्रह्म" इत्यादिवाक्यमखण्डार्थनिष्ठम् अकार्यकारणद्रव्यनिष्ठत्वे सति समानाधिकरणत्वात्, सोऽयं देवदत्त इति वाक्यवत् इति। पदयोरेकार्थपरत्वे पर्यायता स्यात्। तथात्वे च सहप्रयोगायोग इति, तत्राह—नचेति। तत्र हेतुमाह—व्यावर्त्येति। "अयमात्मा ब्रह्मेत्यादिश्रुतिभ्यः" इत्यत्रादिपदसंगृहीतं दर्शयति—आदीति। अवान्तरवाक्यानीति "सत्यं ज्ञानमनन्तं" (तै. २।१।१) इत्यादीनीत्यर्थः।

प्रकरणार्थमुपसंहरन्ननुक्रमेण जीवन्मुक्तिपरममुक्ती दर्शयति—तदेवमित्यादिना। प्रथमं वाक्यार्थपरिशीलनफलमाह—ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारेत्ति। आप्तवाक्यात्कण्ठगतचामीक-

आरब्धफलकर्मणश्च भोगेनैव क्षयात्, तदवस्थितिप्रयुक्त-देहावभासजगदवभासनिवृत्तौ तदात्मना तत्कारणक-र्मात्मनाऽवस्थिताविद्याभावात्, तत्कार्यनिवृत्तेश्च वस्तु-स्वरूपेणैव परिशेषात्, प्रत्यगात्मा सच्चिदानन्दात्मकः सत्यज्ञानानन्तानन्दस्वरूपं ब्रह्मैवेति सिद्धम् ॥

रसाक्षात्कारवद् गुरूपदिष्ट—"तत्त्वमसि"—महावाक्याद्ब्रह्मात्मै-क्यसाक्षात्कारो भवतीति भावः । साक्षात्कारे सति किं स्या-त्तत्राह—अज्ञानेति । यथा प्रदीपोऽन्धकारं निवर्तयन्नेवो-देति तद्वदात्मसाक्षात्कारोऽनेकसंसारमूलाज्ञानं निवर्तयन्नेवोदे-ति इति भावः ।

कारणनिवृत्त्या कार्यनिवृत्तिं दर्शयति—तत्कार्येति । न च ज्ञानाज्ञानयोरेव विरोधे कथमविरोधि कर्म ज्ञानान्निवर्त्तेतेति वाच्यम्, सर्वस्यापि प्रपञ्चजातस्य अज्ञानात्मकत्वप्रतिपादनादि-ति । तर्हि देहारम्भककर्मणामविद्याकार्यत्वात् ज्ञानोत्पत्तिसम-कालमेतद्देहपातः स्यादिति तत्राह—आरब्धेति । "प्रारब्धक-र्मणां भोगादेव क्षयः" इति शास्त्रादित्यर्थः ।

एतावता जीवन्मुक्तिर्दर्शिता । परममुक्तिस्वरूपमवतारयति-तदवस्थितीति । तस्य देहारम्भककर्मणोऽवस्थितिरिति या-वत् । देहावभासो देहरूपेणावभासः, तत एव दग्धपटाय-मानजगदाभासश्च, तदुभयनिवृत्तेरित्यर्थः । ततः किमत आह—तदात्मनेति । तदात्मना देहात्मना तत्कारणकर्मात्मना प्रारब्ध-कर्मात्मना स्थित्यभावादित्यर्थः । तत्कार्यनिवृत्तेरिति । वासनामयसंसारनिवृत्तेश्चेत्यर्थः । अतः परिशेषात्सिद्धमर्थं प्रकरणप्रतिपादितमबाध्यं मोक्षस्वरूपमनेकैर्विशेषणैर्निर्द्धारयति—वस्तुस्वरूपेणैवेति ।

ग्रन्थादौ ग्रन्थमध्ये ग्रन्थान्ते मङ्गलमाचरणीयमिति शिष्टा-

षड्विधं लिङ्गमाश्रित्य वेदान्ता यत्र निष्ठिताः।
विधानप्रतिषेधाभ्यां तं वन्दे पुरुषोत्तमम्॥ १ ॥

इत्यानन्दगिरिविरचितं पञ्चीकरणविवरणं संपूर्णम् ॥

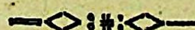
चारमनुरुन्धान इष्टदेवतां प्रणमति-षड्विधमिति।

उपक्रमोपसंहारावभ्यासो ऽपूर्वता फलम्।
अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये ॥ १ ॥

इति लिङ्गानि। विधानं "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" (छान्दो. ६) इत्यादि। प्रतिषेधो "नेह नाना ऽस्ति किञ्चन" (बृह. ४ । ४ । १९) इत्यादि।

पञ्चीकृतेर्विवरणमर्थतः प्रकटीकृतम्।
यथाश्रुतं यथाबुद्धि तेन तुष्येद्रमापतिः ॥ १ ॥
सीतासुवर्णलतिकापरिवीतगात्रं
प्रेमामृतार्द्रचरणं सुखसत्फलाढ्यम् ॥
कीर्तिप्रसूनपरिवासितसर्वलोकं
रामाभिधं जगति कल्पतरुं नमामि ॥ २ ॥

इति श्रीरामतीर्थविरचिता पञ्चीकरणविवरणटीका
तत्त्वचन्द्रिका समाप्ता ॥

सूचनापत्र--

प्रियवर महाशय जी,

आप लोगों को विदित हो कि चौखम्बा संस्कृत पुस्तकालय का सूचीपत्र ८ पृष्ठ का जो इसी सन् १९२२ में छपा है पुस्तकों का मूल्य सब ठीक है लेकिन इसी पुस्तकालय का एक बड़ा सूचीपत्र १६ पृष्ठ का मार्च सन् १९१९ में जो छपा है इसी १६ पृष्ठ के ग्रन्थों का मूल्य डेवढ़ा-दूना समझ कर पुस्तकों को मंगाइएगा और साथही साथ पुस्तकों को मंगाते वख्त कुछ रुपया पेशगी भेजने की कृपा किजीएगा । पेशगी रुपया न आने से पुस्तकों को भेजने में वहुत से ग्राहक लोग पुस्तकों का पारसल वापस करदेते हैं इसी से टीकटों का जो पैसा लगता है नुकसान सहना पड़ता है ।

इन्हीं सब कारणों से ग्राहक लोगों को विदित किया जाता है कि कम से कम चौथाई मूल्य पुस्तकें मंगाने के साथ ही भेजना चाहिए नहीं तो पुस्तकों के भेजने में विलम्ब होगा । या पुस्तकें नहीं भेजी जा सक्ती ।

इसी के साथ ग्राहक महाशयों को यह भी जानलेना चाहिये कि पुस्तकों का पारसल जब भेजा जाता है तो उसके साथही साथ १ एक बीजक भी जिसमे पुस्तकों का मूल्य ब्योरा, नंबर तारीख महिना सन् लिखा रहता है संयोगवश पारसल भेजने में वा पारसल के भितर की पुस्तकों में भूल चूक रहजाय तो बीजक का नंबर मैं ताः सन् के लिख अपाने पुस्तकों का हिसाब सुधार कर लेवें बिना नंबर ताः के सुधार कभी हो नही सक्ता ।

इसके अलावा हमारे यहां छपाई तथा जिल्द बंधाई का काम भी होता है जिन महाशयों को छपाने वा जिल्द बनवाने का काम करवाना हो नीचे लिखे पते पर पत्र व्यवहार करैं ।

हर तरह के संस्कृत ग्रन्थ तथा भाषा भाष्य पुस्तकों के मिलने का पता--

जयकृष्णदास-हरिदास गुप्तः
चौखम्बा संस्कृत सीरीज़ आफीस
१-११-१९२२ बनारस सिटी ।

हरिदाससंस्कृतग्रन्थमालासमाख्या

काशीसंस्कृतसीरीज् ।

अस्यां काशी—संस्कृतग्रन्थमालायां विभागशः प्रकाशिता भवति । एतस्यां प्राचीनाः नवीनाश्च दुर्लभाः सुलभाश्च अत्युपयुक्ताः संस्कृतग्रन्थाः काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालीयैः पण्डितैरन्यैरपि विद्वद्भिः संशोधिताः क्रमेण समुद्रिता भवन्ति । अस्यां प्रकाश्यमानानां ग्रन्थानां मूल्यं सूचीपत्रे प्रकाशितं वर्त्तते । परं तु एतस्या नियमेनाऽविच्छिन्नतया निश्चितग्राहकमहाशयानां प्रतिमुद्राशतकं पञ्चविंशतिमुद्राः (कामिशन) परावर्तिता भवेयुः मार्गव्ययश्च न पृथक् दातव्यो भवेत् ।

तत्र मुद्रित ग्रन्थनामानि ।	रु. आ. पा.
१ नलपाकः नलविरचितः । संपूर्णः (पाकशास्त्रम् १) ...	१-८-०
२ संक्षेपशारीरकम् । रामतीर्थस्वामिकृताऽन्वयार्थबोधिनीटीकासहितम् । (वेदान्तः १)	१०-०-०
३ वैशेषिकदर्शनम् । सटीक-प्रशस्तपादभाष्योपस्काराभ्यां समन्वितम् । (वैशेषिक १) ...	३-८-०
४ श्रीसूक्तम् । विद्यारण्यपृथ्वीधराद्याचार्यकृतभाष्यत्रयेण टिप्पण्या च समलङ्कृतम् (वैदिक १) ...	०-६-०
५ लघुशब्देन्दुशेखरः सटीकः तत्पुरुषसमासादारभ्य कृदन्तान्तः (व्याकरण १) ...	१०-०-०
६ कारिकावली मुक्ता० दिन० राम० शब्दखण्डसहिता तथा "गुणनिरूपण"-दिनकरीय महामहोपाध्याय पं० लक्ष्मण-शास्त्रीव्याख्या सहिता । (न्याय १) ...	१०-०-०
७ पञ्चीकरणम् । वार्तिकाभरणालङ्कृत वार्तिकटीकया-तत्त्वचन्द्रिका समवेत विवरणेन च समन्वितम् । (वेदान्त २)	०-८-०
८ अलंकारप्रदीपः पण्डितवर विश्वेश्वर पाण्डेयनिर्मितः । (काव्य १)	०-८-०

पत्रादिप्रेषणस्थानम् { हरिदासगुप्त एण्ड सन्स, मालिक, चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफीस, विद्याविलासप्रेस गोपालमंदिरलेन बनारससिटी ।

श्रीमत् परम हंस परिव्राजकाचार्य

श्री ११०८ शङ्कराचार्य कृत

पञ्चीकरणम्

(प्रणवार्थः)

कानपुर प्रान्तान्तर्गत अमौर निवासि-

श्रीमत् पं० महादेव शर्म पाण्डेय शास्त्रिकृत

भाषा भावार्थ दीपिका सहितम् ।

प्रकाशक

बा० रूप किशोर टण्डन

एम० ए०, एल एल० बी० एडवोकेट

मुद्रक

पं० चन्द्रशेखर शुक्ल, क़ानून प्रेस – कानपुर

सम्वत् १९९८ वि०

प्रथम वार १०००]

[मूल्य ≡)

भूमिका

ॐ तत् सद् ब्रह्मणेनमः

वैदिक साहित्य के भीतर ओम् शब्द का बड़ा महत्व है यहां तक कि आदरार्थ जैसे माता पिता आदि का नित्य नाम साधारण नहीं लिया जाता उसी भांति इस (ओम्) का भी एक पर्य्याय (उपनाम) प्रणव रख लिया गया है (जैसे माता पिता आदि को मां, अम्मा, बप्पा आदि कहते हैं) वेद मन्त्र व उपनिषद व दर्शन आदि सभी शास्त्रों में माहात्म्य जप, विचार आदि रूप से इस (ओम्) का आधार लिया गया है तो शङ्का यह होती है कि यह केवल शब्द ही शब्द मात्र है कि और कुछ ? इसी शङ्का को लेकर कहीं कहीं उपनिषदोंमें इसके अर्थ का भी विचार किया है यहां तक कि मांडूक्योपनिषद् पूरा इसी का अर्थ ही है। और पातञ्जल दर्शनमें ईश्वरका वाचक (नाम) कह कर इसका जप इसके अर्थ भावना को ही कहा है (तज्जपः तदर्थभावनम्) अर्थात् अर्थ भावना करना ही इसका प्रधान जप है इसके विचारसे समष्टि (पर्यक्) व व्यष्टि (प्रत्यक्) चेतन (ईश्वर-जीवात्मा) दो रूप से जो कहा जाता है उसकी एकता का ज्ञान हो जाता है (ततः प्रत्यक् चेतनाधिगमः० पन्तं०) इसलिये अद्वैत सिद्धान्तवादी श्रीमत्परमहंस परिव्राजकाचार्य जगद्गुरु श्री शङ्कराचार्य जी ने पञ्चीकरण विचार नाम की इस पुस्तिका में परम हंसों की समाधि विधि के नाम से इसी ओम् का अर्थ बहुत अच्छे ढङ्ग से किया है। ओम् के प्रायः ॐ, ओम् यह दो रूप लिखने में आते हैं। अर्थ विचार में ओम् के मात्राक्षर पृथक् कर (अ उ म्) समझाया गया है इससे सगुण ब्रह्म व शब्द ब्रह्म का रूप इसे कहते हैं। और अर्थ समझ जाने पर इसका पूर्ण अनुभव करके जो इसका संस्कारात्मक बुद्धि का बन जाना व निर्गुण ब्रह्म व परब्रह्मका रूप है उसे ॐ कहते हैं। इसी (ॐ) का रूपकालंकार से गणेशके रूप की व अपभ्रंशरूप से स्वस्तिक चिह्न की भी कवियों ने कल्पना की है। सो इस ओम् का संस्कृत भाषा में ही अर्थ था उसको सर्व साधारण जिज्ञासुओंके समझनेके लिये इसकी हिन्दी कर दी गई है।

पञ्चीकरण इसका इसलिये नाम रखा है कि यजुर्वेद में (पञ्चस्वन्त पुरुष आविवेश०) व अथर्व संहिता व चरक व तैत्तिरीय उपनिषदमें आत्मा से ही पञ्च महाभूतों की उत्पत्ति कह कर उसी में आत्म प्रवेश पूर्वक संसार का बनना कहा गया है। एक का ही पांच होना और पांचों का आपस में सम्मिश्रण हो न्यूनाधिकतासे वीज अंकुर रूप हो जगत् बन जाना और सब का अन्तमें एक ही हो जाना पञ्चीकरण विचार कहा गया है (वेदान्त सूत्रों व पञ्चदशी आदि में बड़े विशद रूप से इस विषय का वर्णन है) सांख्यादि शास्त्रों में अव्यक्त महान अहंकार आदि अनुक्रमसे जगत का बनना कहा गया है यह केवल प्रक्रिया भेद है या शिष्यों के समझाने के लिये श्रुति वाक्यों के आधार से पञ्च भूतों के समष्टि गुणोत्पन्न अन्तःकरण व प्राण को प्रथम कह कर पश्चात् पञ्चभूतों के पृथक् पृथक् प्रत्येक के अंश से उत्पन्न पदार्थों का होना वर्णन किया है जैसा कि परिशिष्ट में दिये हुये चित्रों के विचारने से निश्चय हो जायगा कि सब का कहना युक्तियुक्त व एक ही है सब शास्त्रों व सन्तों का कहना यही है कि एकता करो एक हो जावो (फूट न करो फूटो मत) तभी सुख होगा इसीलिये एक तत्त्वाभ्यास कहने में कहीं केवल प्रकृति से ही सब हुवा (व विकाश वादानुसार चैतन्य भी प्राकृतिक) कहा गया है। और कहीं चैतन्य के साथ उसकी शक्ति व महिमा व माया नाम से कह कर चैतन्य ही चैतन्य मात्र सब कहा गया है। किन्तु विचार व अनुभव युक्ति प्रमाण व वेद के बहुत वाक्यों से व सन्तोंके उपदेश से एक चैतन्य मात्र सत्ता स्फूर्ति पदार्थ ही होना निश्चय होता है इसी को स्पष्ट समझाने के लिये अद्वैतवाद के समस्त ग्रन्थ हैं यह बहुत ऊंचा सयुक्तिक प्रायः सर्वमान्य सिद्धान्त है इसीको बताने वाला ओम् इस शब्द का अर्थ है।

ओम् के अर्थ का विचार करने से पिण्ड (प्रत्यक् पदार्थ) ब्रह्माण्ड (पर्यक पदार्थ) के पदार्थों की एकता समझ में आ जाती है जैसे केन्द्र परिधि व विन्दु गोले का सम्बन्ध विचार करने से दोनों की एकता समझ में आ जाती है। एक हो जाने पर सब प्रथम चैतन्य सत्ता स्फूर्ति मात्र पदार्थ रह जाता है। यह एकायक समझ में नहीं आ सकने के कारण से ही द्वैत अद्वैतवाद चल पड़े हैं आरम्भवाद, सत्कार्यवाद, विवर्तवाद व कर्म, उपासना (भक्ति) ज्ञान आदि

व प्रक्रिया इसी के समझने समझाने के योग्य शास्त्रों में कही हुई हैं। स्थूल स्थूल से एक एक करने व उत्पन्न करने में प्रथम द्वैत वाद ही अच्छा। स्थूल से सूक्ष्म तक जाने के लिये भी द्वैतवाद ही व आरम्भ सत्कार्यवाद अच्छा। द्वैतवाद में कर्म उपासना इसीलिये सुख कर साधन माने गये हैं। परन्तु सूक्ष्म से कारण में पहुंचने के लिये विचार करते ही भेद लय होने लगता है यही ज्ञान व अद्वैतवाद का विवर्त है तो कारण से तुरीय समझने व अनुभव करने में द्वैत (भेद) का लेश कहां रह सकता है यही ओम् का पूरा अर्थ ज्ञान व अनुभव है।

आरम्भवाद—स्थूलसे स्थूल बनने व पैदा होनेमें लगता है जैसे दूध से दही बीज से अंकुर।

सत्कार्यवाद (परिणामवाद)—स्थूल से सूक्ष्म व सूक्ष्म से स्थूल होने में लगता है जैसे दूध के भीतर दही के परमाणु व बीज के भीतर अंकुर (शक्ति) न हो तो कैसे दही व अंकुर बन सकते।

विवर्तवाद - कारण से कार्य व कार्य से कारण होने में लगता है जैसे सांप का रस्सी होना, दूध ही में दही देख पड़ना, बीज ही अपनी शक्ति द्वारा अंकुर होना (दूसरा बना सा देख पड़ना है)।

आरम्भवाद—दूसरे से दूसरा होना। सत्कार्यवाद—दूसरे से दूसरा निकल आना व परिणत होना। विवर्त दूसरेमें दूसरा देख पड़ना।

कर्म—कहीं ईश्वर है तदर्थ (तदाज्ञानुसार) सब कर्म करना संसार सुव्यवस्थित रहने के लिये (सत्)।

उपासना (भक्ति)—ईश्वर सामने है उसकी पूजा प्रार्थना आदि करना (अन्तः करण शुद्धि के लिये) (चित्)

ज्ञान—ईश्वर सर्वत्र सर्वज्ञ सर्व रूप है इसलिये हम भी ईश्वर हैं ऐसा निश्चय करना (एकता के लिये) (आनन्द)

सबको इसीसे इन तीन (सत् = है = सदा रहना १) (चित् = ज्ञान रूप समझ के साथ २) (आनन्द = सुख मय सुख सहित ३) बातों की लालसा रहती है क्योंकि ईश्वर इन तीन गुण युक्त है और उसीके हम अंश जीव हैं। सो यह तीनों बातें (सत्, चित्, आनन्द) तभी प्राप्त होती हैं कि जब ॐ को अच्छी तरह अपनाया जाय।

॥ हरि ॐ तत्सद् ब्रह्मणेनमः ॥

भूमिका परिशिष्ट

जिनके मत से प्रथम चिन्मात्र एक तत्त्व था उनके मत से इस पंचीकरण के अनुसार जगत् का उद्भव लय चिन्तन करना चाहिये। (देखो पृ० परिशिष्ट चित्र विचार) ।। जिनके मत से प्रथम एक तत्त्व अचिन्मात्र था उनके मत से निम्न लिखित चित्र विचारना चाहिये अचित् (प्रकृति) के तीन गुण होते हैं उनके त्रिवृत्करण से सब पदार्थ बनते रहते हैं।

गुण तीन — सत्व	रजः	तमः
उनका लक्षण — प्रकाश	प्रवृत्ति	मोह
उनके परिणाम — ज्ञान	कर्म	द्रव्य

अच्छा लगना मात्र ही सत्त्व की सत्ता है। कुछ अच्छा कुछ बुरा लगना रजः की सत्ता है। बुरा लगना मात्र तमोगुण की सत्ता है। प्रत्येक व्यक्तिका प्रत्येक पदार्थ में भिन्न २ भाव होना प्रत्येक गुणों की सत्ता है। विकाशवाद के अनुसार गुणों के द्वारा अचित् से ही चित् की भी उत्पत्ति होती है।

	सत्त्व	रजः	तमः
सात्विक —	आत्मा १	ईश्वर २	जीव ३
राजस —	अन्तःकरण ४	प्राण ५	इन्द्रिय ६
तामस —	देह ७	महाभूत पांच ८	काष्ठलोष्ठादि ९

इस प्रकार परस्पर सम्बन्ध से गुणों द्वारा ही अचित् से चित् (आत्मेश्वर जीव) माने गये हैं आगे इन्हीं ९ पदार्थों से समस्त संसार बनता रहता है। परन्तु जिनको प्रथम चिन्मात्र मान्य है वह चित् (ब्रह्म) के साथ ही उसकी महिमा व शक्ति (व उसी के ही गुण भाव) त्रिगुणामाया (प्रकृति–स्वभाव जिसे अचित् कहते हैं) मान ली गई है। वैदिक सिद्धान्त इसी प्रकार का है और यही विशेष सयुक्तिक और उत्तम है।

॥ ॐ ॥

॥ ॐ स्वस्ति श्रीगणेशायनमः ॥

पञ्चीकरणम् (प्रणवार्थः)

अथातः परमहंसानां समाधिविधिं व्याख्यास्यामः । सच्छब्दवाच्यमविद्याशबलं ब्रह्म । ब्रह्मणोऽव्यक्तम् । अव्यक्तान्महत् । महतोहङ्कारः । अहंकारात्पंचतन्मात्राणि । पंचतन्मात्रेभ्यः पंचमहाभूतानि । पंचमहाभूतेभ्योखिलं जगत् ॥ १ ॥

पञ्चानांभूतानामेकैकं द्विधाविभज्य स्वार्धभागं विहायार्धभागं चतुर्धाविभज्येतरेषु योजिते पंचीकरणं मायारूपदर्शनमध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चंप्रपञ्च्यते ॥ २ ॥

पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतानि तत्कार्यं च सर्वं विराडित्युच्यते, एतत्स्थूलशरीरमात्मनः । इन्द्रियैरर्थोपलब्धिर्जागरितम् । एतदुभयाभिमान्यात्मा विश्व एतत्त्रयमकारः ॥ ३ ॥

अपञ्चीकृतपञ्चमहाभूतानि पञ्चतन्मात्राणि तत्कार्यं च पञ्चप्राणा दशेन्द्रियाणि मनोबुद्धिश्चेति

सप्तदशकं लिंगंभौतिकं हिरण्यगर्भ इत्युच्यते एतत्सूक्ष्मशरीरमात्मनः । करणेषूपसंहृतेषुजागरित संस्कारजः प्रत्ययःसविषयः स्वप्न इत्युच्यते । तदुभयाभिमान्यात्मा तैजस एतत्त्रयमुकारः ॥ ४ ॥

शरीरद्वयकारणमात्माज्ञानं साभासमव्याकृतमित्युच्यते । एतत् कारणशरीरमात्मनः । तच्च न सन्नासन्न् नापिसदसत् । न भिन्नं नाभिन्नं नापिभिन्नाभिन्नं कुतश्चित् । न निरवयवं न सावयवं नोभयम् । किन्तु केवल ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानापनोद्यम् । सर्वप्रकारज्ञानोपसंहारे बुद्धेः कारणात्मनावस्थानं सुषुप्तिः । तदुभयाभिमान्यात्मा प्राज्ञ एतत्त्रयं मकारः ॥ ५ ॥

अकार उकारे । उकारो मकारे । मकार ओङ्कारे । ओङ्कारोहम्येव अहमेवात्मा साक्षीकेवलश्चिन्मात्रस्वरूपो ना ज्ञानं नापि तत्कार्यम् । किन्तु नित्य शुद्ध बुद्धमुक्तसत्यस्वभावं परमानन्दाद्वयं प्रत्यग्भूतचैतन्यं ब्रह्मैवाहमस्मीत्यभेदेनावस्थानं समाधिः ॥६॥

तत्वमसि । ब्रह्माहमस्मि । प्रज्ञानमानन्दं ब्रह्म । अयमात्मा ब्रह्म । इत्यादि श्रुतिभ्यः। इति पंचीकरणं भवति ॥ ७ ॥

॥ इति श्रीमत्परमहंस परिव्राजकाचार्य श्रीमच्छंकराचार्य विरचितं पंचीकरणम् ॥

।। पञ्चीकरण का भाषानुवाद । (प्रणव का अर्थः)

प्रणव [ओम्]

अब यहांसे परमहंसोंकी समाधि विधिको अच्छे प्रकार कहेंगे। सत् (है) इस शब्दसे कहने योग्य अविद्याचित्रित ब्रह्म (था)—

टिप्पणी—अविद्या चित्रित का अर्थ यह है कि उस ज्ञान स्वरूप ब्रह्म में अविद्या अर्थात् अज्ञान व अविद्यमान माया उपदेश के लिये मान ली गई है क्योंकि ज्ञानी में प्रमत्तता उन्मत्तता जड़ता का भी ज्ञान होना सम्भव है परन्तु अज्ञानी में ज्ञान होना असम्भव है। जैसे बुद्धिमान पुरुष पागल का स्वांग भर सकता है किन्तु पागल कोई भी क्रम वद्ध कार्य नहीं कर सकता। इसलिये पहिले पहिल जो एक तत्व था वह अपनी समस्त शक्ति व महिमा जो प्रावल्य में जगद्रूप दिखती है उससे युक्त था ऐसा मान कर ही आगे कहना बनता है पश्चात् अनुभव होने पर संशय नहीं रहता शक्ति महिमा जगद्रूपता ही अविद्यमान माया सूत में कपड़े की भांति दिखती है।

(उस) ब्रह्म से अव्यक्त (अर्थात् सत्व रजः तमः की साम्यावस्था रूप माया प्रकृति प्रधान)। अव्यक्त से महत्। महत् से अहंकार। अहंकार से पांच तन्मात्रायें (शब्दतन्मात्रा १ स्पर्शतन्मात्रा २ रूपतन्मात्रा ३ रसतन्मात्रा ४ गन्धतन्मात्रा ५ अर्थात् सूक्ष्म पंचमहाभूत)। तन्मात्राओंसे पांचमहाभूत (आकाश१ वायु२ तेज ३ जल ४ पृथिवी ५)। महाभूतोंसे सब संसार(बना)।। १।।

पांचों भूतों में से प्रत्येक के दो दो हिस्से करके अपने आधे आधे भाग को छोड़ कर और आधे आधे भाग के चार चार टुकड़े करके दूसरों में से मिला देने पर पञ्चीकरण होता (अर्थात् प्रत्येक भूतों में आधा अपना और आधे में चौथाई चौथाई दूसरे भूत मिलना पञ्चीकरण कहाता है राशि पूरी बनी रहते संमिश्रण हो जाना पञ्चीकरण है) यह पञ्चीकरण माया रूप दृष्टि गोचर होता है। इस प्रकार अध्यारोप (संघात

को दूसरा पदार्थ समझना) अपवाद (संघात को पृथक २ करके मूल तत्व खोजना) से वही प्रपञ्च रहित (ब्रह्म) प्रपञ्चित होता है ॥२॥

पञ्चीकरण किये हुये पांचो महाभूत और इनका कार्य सब विराट कहा जाता है। यह विराट (संसार) और अपना शरीर स्थूल है। इन्द्रियों से विषयोंका साक्षात्कार (शब्द स्पर्श रूप रस गन्ध आदि का ज्ञान होना) जागरित (जाग्रदवस्था कहाती) है। इन दोनों (स्थूल जागरित) का अभिमानी आत्मा विश्व कहलाता है यह तीनों अर्थात् स्थूल जागरित तथा विश्व (ओंकारका प्रथम अक्षर) अकार (अ कहे जाते हैं)॥३॥

जिन पांच भूतों का पञ्चीकरण नहीं हुवा व सूक्ष्मता हुवा है उनको पांच तन्मात्रायें कहते हैं। यह पञ्चतन्मात्रा और उनका कार्य पांचो प्राण दश इन्द्रियां मन तथा बुद्धि यह सत्रह तत्व लिंग (लक्षण मात्र) सूक्ष्म भूतों से बना हुवा (संसार के भीतर भरा हुवा) हिरण्य गर्भ कहलाता है (यह संसार के भीतर और) अपने शरीर के भीतर का शरीर सूक्ष्म है। इन्द्रियों के (बाहिरी विषयों से) उपसंहार हो जाने पर जाग्रदवस्था के संस्कारों से होने वाला प्रपञ्च सब विषयों सहित (अर्थात सोने समय का आन्तरिक प्रपञ्च) स्वप्न कहा जाता है। इन दोनों (सूक्ष्म स्वप्न) का अभिमानी आत्मा तैजस होता है। यह तीनों अर्थात् सूक्ष्म स्वप्न तथा तैजस (ओंकार का दूसरा अक्षर) उकार (उ कहे जाते हैं) ॥ ४ ॥

दोनों (स्थूल सूक्ष्म) शरीरों का कारण अपने आपका न जानना आभास के सहित अव्याकृत कहा जाता है (यह सब संसार का कारण) और अपने शरीर का कारण, कारण शरीर है (यह) न सत् (है) न असत् (नहीं है)। और न कि

सद्सत् (है नहीं है) कहा जा सकता है। न भिन्न (पृथक २) न अभिन्न (अपृथक २) न कि भिन्नाभिन्न (पृथक व मिला हुवा) ही कहा जा सकता है। और यही कहाँ से कहा जा है कि वह अवयवों (अङ्गों) वाला है व अङ्गों वाला नहीं है व अङ्गसांगता वाला ही है। किन्तु वह केवल ब्रह्म आत्मा के एकत्व ज्ञान से अपनोद्य अर्थात् एक हो जाना परन्तु जानना नहीं कि एक हो गया। सब प्रकार के ज्ञान के समाप्त होने पर बुद्धि का कारण भाव से ठहर जाना सुषुप्ति है इन दोनों (कारण सुषुप्ति) का अभिमानी आत्मा प्राज्ञ कहाता है। यह तीनों अर्थात् कारण सुषुप्ति तथा प्राज्ञ (ओंकार का तीसरा अक्षर) मकार (म् कहे जाते हैं) ॥ ५ ॥

अ (स्थूल) उ में (सूक्ष्म में) और उ (सूक्ष्म) म (कारण) में लय हो जाता है। तथा म (कारण) ओम् (ब्रह्म) में लय पाता है। ओम् (सगुण ब्रह्म) अहमि (आत्म स्वरूप में) ब्रह्मात्मैकत्व ज्ञान साधन में लय हो जाता है। मैं ही आत्मा(आपही आप)द्रष्टृमात्र (देखनेवालाही) केवल चिन्मात्र (ज्ञान स्वरूप) हूँ। न अज्ञान हूँ न अज्ञानका कार्य हूँ। किन्तु सदा रहने वाला निर्मल ज्ञानवान् स्वतन्त्र सत्य स्वभाव श्रेष्ठ सुख स्वरूप हूँ। प्रत्येक प्राणियों का चेतन रूप ब्रह्म ही मैं हूँ। इस अभेदसे ठहर जाना ज्ञान समाधि कही जाती है ॥ ६ ॥

क्योंकि उपनिषद् वाक्योंके यह प्रमाण हैं—तत्वमसि = वह तू है। ब्रह्माहमस्मि = ब्रह्म मैं हूँ। प्रज्ञानमानन्दं ब्रह्म = जिससे जाना जाता है व सुख स्वरूप मैं हूँ। अयमात्मा ब्रह्म = यह आत्मा (अपना वास्तविक स्वरूप) ब्रह्म है। इत्यादि श्रुतियोंसे जाना गया है। यह पञ्चीकरण नामका विचार होता है ॥ ७ ॥

॥ इति पञ्चीकरण अर्थात ओम् का अर्थ ॥

❀ पंचीकरण का पदच्छेद पूर्वक अर्थ ❀

शब्द	अर्थ
अथ	अब (अथवा मङ्गल व अधिकार व अनन्तर अर्थ का बताने वाला शब्द है) अर्थात् स्थूल, सूक्ष्म, कारण पदार्थका जिसको बोध हो उसीका अधिकार है व बोधके पश्चात् इसे समझे)
अतः	यहां से
परमहंसानाम्	परम हंसों की (परम श्रेष्ठ,हंस,साधक विवेकी पुरुषोंकी)
समाधिविधिम्	समाधि (चित्तस्थिर) विधि (प्रकार) को
व्याख्यास्यामः	विशेषता से कहेंगे
सत् + शब्द वाच्यम्	सत् (है, इस) शब्द से कहने योग्य
अविद्याशबलम्	अविद्या से चित्रित (अविद्या अर्थात् अज्ञान रूप व वस्तुतः जो न हो यानी माया व अपनी अव्यक्त शक्ति इच्छा महिमा ऐश्वर्य जो संसार का मूल प्रधान प्रकृति कहाती है उससे सुशोभित सत्ता मात्र)
ब्रह्म	सब से बड़ा सर्व शक्तिमान् सर्वज्ञ (ज्ञान, अज्ञान, उन्माद, प्रमोद सभी भावोंका भण्डाररूप सगुण सर्वस्वरूप कूटस्थ एक पदार्थ)था
ब्रह्मणः	(उस) ब्रह्मसे (सर्वसत्तामात्रसे)
अव्यक्तम्	अप्रकटरूप (अर्थात् सत्व रजः तमः यह तीनों गुण साम्यावस्थामें हों पृथक् २ प्रकट रूपमें न दिखते हों) प्रधान प्रकृति माया शक्ति (हुई)
अव्यक्तात्	(उस) अव्यक्त प्रधान प्रकृति से
महत्	महत् तत्व (बड़प्पनका गुण) अर्थात् बुद्धि, शक्ति व इच्छा कामना व सर्वदेशिविशेष गुण मात्र (हुवा)
महतः	(उस) महत्से (सर्वदेश व्याप्त महत्त्व गुणयुक्त समष्टिबुद्धीच्छा शक्ति से)
अहंकारः	अहंकार तत्त्व (परमाणुसत्तामात्र एकदेशित्वगुणविशेष पार्थक्य बोधक व्यष्टिबुद्धीच्छाशक्ति मूल) हुवा
अहंकारात्	अहंतत्व से (पार्थक्य गुण विशेष से)
पंच तन्मात्राणि	पांच तन्मात्रायें अर्थात् सूक्ष्म महाभूत–केवल वही वही भूतमात्र–शब्द तन्मात्र १ स्पर्श तन्मात्र २ रूपतन्मात्र ३ रस तन्मात्र ४ गन्ध तन्मात्र ५ हुये
पंचतन्मात्रेभ्यः	(उन) पांच तन्मात्राओं से
पंच महाभूतानि	पांच महाभूत अर्थात् आकाश, वायु, तेज, जल, पृथ्वी यह प्रकट हुये

शब्द	अर्थ
पंच महाभूतेभ्यः	इन पांचमहाभूतोंसे
अखिलम्	सव
जगत्	संसार (परिवर्तन शील, अस्थिर प्रवाहात्मक) वना

शब्द	अर्थ
पंचानाम्, भूतानाम्	पांचों भूतों का
एकैकम्	(पृथक् २) एक एक को
द्विधा	दो दो (२–२)
विभज्य	विभाग करके
स्वार्धभागम्	अपना २ आधा आधा
विहाय	छोड़ कर
अर्धभागम्	आधे आधे भाग को
चतुर्धा	चार चार (४–४)
विभज्य	विभाग करके
इतरेषु	औरों औरों में
योजिते	मिलाने पर
पंचीकरणम्	पंचीकरण (होता है) अर्थात् प्रत्येक भूतों में आधा आधा अपना और आधे का चौथाई चौथाई चारों भूतों में मिलाना तो एक एक भूत की राशि उतनी ही रही परन्तु सम्मिश्रण हो गया यानी आधा अपना और आधेमें चारो और
मायारूपदर्शनम्	(वही पञ्चीकरण) माया रूप (जादूका सा खेल) दृष्टि गोचर होने लगता है।
अध्यारोप+अपवादाभ्याम्	अध्यारोप और अपवाद से। एक एक अवयवका मिल कर एक विशेष पदार्थ कल्पित होना अध्यारोप कहाता है अर्थात् क्रम संघात को दूसरा पदार्थ समझना। और एक एक अवयव की भिन्नता से वर्तमान पदार्थ असिद्ध कर मूल तत्वका देखना अपवाद कहाताहै।
निष्प्रपञ्चम्	प्रपञ्च रहित
प्रपञ्च्यते	प्रपञ्चित होता है। (पांचों भूतोंसे वने को या दिखावटी विस्तार को प्रपञ्च कहते हैं)

शब्द	अर्थ
पंचीकृत पंच महाभूतानि	पंचीकरण किये हुये पांचों महाभूत
च	और
तत्कार्यम्	उनका कार्य
सर्वम्	सव
विराट् इति	विराट् ऐसा
उच्यते	कहा जाता है
एतत्	यह (विराट्)
स्थूल शरीरम्	स्थूल शरीर है
आत्मनः	अपना (शरीर) अर्थात् वाहर का जगद्रूप—समष्टि और अपना अपना पृथग्रूप—व्यष्टि यानी पिण्ड व ब्रह्माण्ड का स्थूल शरीर कहाता है। स्थूल शरीर–मोटा मोटाखोखला रूप ऊपरी घेरा (कवरCover)
इन्द्रियैः	इन्द्रियों से (कान, खाल आंख, जीभ, नाक यह ५ ज्ञानेन्द्रियां हैं। मुंह, हाथ, पांव, लिंग, गुदा यह पांच कर्मेन्द्रियां हैं। इन्द्रिय इन अङ्गोंकी विषय ग्रहण शक्तिको कहते हैं)

शब्द	अर्थ
अर्थोपलब्धि-अर्थं	विषयों (शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गन्ध ५ वाणी, ग्रहण, गति, क्षण त्याग ५) की उपलब्धि—प्राप्ति (साक्षात्कार)
जागरितम्	जाग्रदवस्था है
एतद्-उभय-अभिमानी	इन दोनो (स्थूल और जाग्रत्) का अभिमान करने वाला।
आत्मा	आप
विश्वः	विश्व (कहाता है)
एतत्त्रयम्	यह तीनों (स्थूल, जागरित, विश्व का तिक्का)
अकारः	अ (अर्थात् ओम् का प्रथम अक्षर है (अ—आदि—पहले समझ में आने वाला। अ—आप्ति—प्रत्यक्ष मिलने वाला)

अपंचीकृत पंच महाभूतानि	नहीं (या कि अल्पमात्र) हुवा है पञ्चीकरण जिनका ऐसे पांच महाभूत (पञ्चतत्व)
पंचतन्मात्राणि	पांच तन्मात्रा कहे जाते हैं (अर्थात् सूक्ष्म, महाभूत शब्दादि)
च	(वह सूक्ष्म पञ्च तत्त्व) और
तत्कार्यम्	उनका कार्य
पंच प्राणा	पांच प्राण (१ प्राण—हृदय से मुख तक। २ अपान—नाभि से गुदा तक। ३ समान—नाभि हृदय के बीच में। ४ उदान—कण्ठ से सिर तक। ५ व्यान—सर्व देह के भीतर)

शब्द	अर्थ
दश-इन्द्रियाणि	दशो इन्द्रियां (इन्द्रिय स्थान की सूक्ष्म विषय ग्राहक शक्ति)
मनः	संकल्प विकल्पात्मक अन्तःकरण वृत्ति (चित्त सहित मन)
च	और
बुद्धिः	निश्चयात्मक अन्तःकरण की वृत्ति (अहंकार सहित बुद्धि) अन्तः करण—भीतरी इन्द्रिय जिसकी चार वृत्तियां (मन, बुद्धि, चित्त, अहंकार) कही जाती है। बुद्धि—अपने स्थानमें रह कर निश्चय करने वाली वृत्ति जिसका भेद ही मूल अहंकार है। मन—किरण रूप संचारी इन्द्रियों में जाकर संकल्प विकल्प पूर्वक विषय ग्राहक वृत्ति जिसका भेद चित्त है।
इति	इस प्रकार
सप्तदशाकम्	सत्रह तत्त्व वाला (१० इन्द्रिय ५ प्राण १ मन १ बुद्धि)
लिङ्गम्	लिंग (लक्षण) वाला।
भौतिकम्	(सूक्ष्म) भूतोंसे बना हुवा
हिरण्य गर्भः	(हिरण्य अर्थात् तैजस पदार्थ हैं गर्भ में जिसके वह ब्रह्माण्ड व्यापी) हिरण्यगर्भ (सूक्ष्मसमष्टि शरीर)
इति	ऐसा
उच्यते	कहा जाता है
एतत्	यह (हिरण्य गर्भ)
सूक्ष्म शरीरम	सूक्ष्म शरीर है

शब्द	अर्थ
आत्मनः	= अपना (अपने शरीर में भी भरा हुवा १७ तत्त्वों का सूक्ष्म शरीर कहाता है अर्थात् ब्रह्माण्ड व पिण्ड के भीतर सत्रह प्रकार की जो शक्ति भरी हुई है वही सूक्ष्म शरीर कही जाती है। स्थूल व्याप्त कार्य कारक विशेष शक्ति)
करणेषु + उपसंहृतेषु	= इन्द्रियों के उपसंहार होनेपर अर्थात् बाहिरी काम छूट जाने पर
जागरित संस्कारजः	= जाग्रत अवस्थाके संस्कारों से होने वाला
प्रत्ययः	= आन्तरिक वासनामात्र भोग का प्रत्यक्षाभास ।
सविषयः	= सब विषयों सहित। (सोने समय का भीतरी दिखावा)
स्वप्नः	= सपना (ख़्वाब)
इति	= ऐसा
उच्यते	= कहा जाता है
तद् + उभय + अभिमानी	= उन दोनों (सूक्ष्म, स्वप्न) का अभिमानी अर्थात् मैं व मेरा माननेवाला
आत्मा	= आप
तैजस	= तैजस (कहाता है)
एतत्	= यह
त्रयम्	= तिक्का (तीनों मिलकर) (सूक्ष्म १ स्वप्न २ तैजस ३ का बोध कराने वाला)

शब्द	अर्थ
उकार	= उ अर्थात् ओम् का दूसरा अक्षर है (उ–उभय–दूसरा–पहले अ से ऊंची कक्षाका पदार्थ उ–उत्कर्ष–ऊंची समझका पदार्थ ऊपर व ऊंचा होनेसे उ कहाता है
शरीरद्वयकारणम्	= दोनों (स्थूल सूक्ष्म) शरीरों (देहों) का कारण
आत्म + अज्ञानम्	= अपने आपको भी न जानना (न जाननेकी भांति)
साभासम्	= आभासके साथ (आभास दीप्ति, प्रतीति, प्रतिबिम्ब, तेज छाया, समानता सादृश्य आदि की भांति)
अव्याकृतम्	= अव्याकृत (व्याकृत अर्थात् व्याकरण, विस्तार नानात्व रहित) है। अनेकतासे रहित एकीभूत सब एक ही हुवा, समभाव चैतन्य का घनीभूत ईश्वर
इति	= ऐसा
उच्यते	= कहा जाता है
एतत्	= यह (अव्याकृत)
कारणशरीरम्	= कारण शरीर है
आत्मनः	= अपना(अपने दोनों स्थूल सूक्ष्म शरीरोंका कारण मूल प्रकृति है) अर्थात् पिण्ड ब्रह्माण्ड का कारणमात्र ।
तत् + च	= सो वह (कारण रूप)
न	= न
सत्	= सत्तामात्र (है, ऐसा) व स्थूल
न	= न

शब्द	अर्थ
असत्	अभाव मात्र (नहीं है, ऐसा) व सूक्ष्म
न + अपि	और न
सत् + असत्	है व नहीं है या कि स्थूल, सूक्ष्म रूप है, ऐसा ही कहा जा सकता है
न	(और) न (वह)
भिन्नम्	पृथक व फटा हुआ
न + अभिन्न	न अपृथक व जुड़ा हुवा
न + अपि	और न
भिन्नाभिन्नम् + कुतः + चित्	पृथक अपृथक फटा जुड़ा ही कहीं से (कहा जा सकता है)
न निरवयम्	न विना अङ्गों वाला
न सावयम्	न अङ्गोंके सहित
न + उभयम्	(और) न निरङ्ग व सांग ही कहा जा सकता है।
किन्तु	बल्किन्
केवल	खाली (सिर्फ)
ब्रह्मात्मैकत्त्वज्ञानापनोद्यम्	ब्रह्म (ईश्वर) आत्मा (आप—जीव) के एकत्व ज्ञानसे अपनोद्य (अर्थात् ब्रह्म आत्माका एक हो जाना परन्तु जानना नहीं कि एक हो गया। इस प्रकारका (अनिर्वचनीय) कारण शरीर होता है।
सर्व, प्रकार ज्ञान + उपसंहारे	सब प्रकारके ज्ञानके नाश हो जाने पर
बुद्धेः	बुद्धिका

शब्द	अर्थ
कारणात्मना	कारण आत्मा से अर्थात् बुद्धिका अपने कारण भाव में।
अवस्थानम्	ठहर जाना
सुषुप्तिः	सुषुप्ति (अवस्था कही जाती है) घन नींद जब स्वप्न न देखता हो) उसे सुषुप्ति कहते हैं
तद्+उभय+अभिमानी+आत्मा	उन दोनों (कारण और सुषुप्ति का अभिमान करने वाला आप
प्राज्ञः	प्राज्ञ (सब कुछ एक साथ जानने वाला कहाता है)
एतत्	यह
त्रयम्	तिका (तीनों कारण १ सुषुप्ति २ और प्राज्ञ ३)
मकारः	म अर्थात् ओम् का तीसरा अक्षर है। (म—मापने वाला व फेंकने वाला अर्थात् म कारण को कहते हैं कारण में ही सब लय होता और उसी से पुनः निकलता है)

शब्द	अर्थ
अकारः	अ अर्थात् स्थूल
उकारे	उ अर्थात् सूक्ष्म में (लय होता है)
उकारः	(और) उ अर्थात् सूक्ष्म
मकारे	म अर्थात् कारण में (लय पाता है)
मकारः	म अर्थात् कारण
ओंकारे	ओम् अर्थात् सगुण ब्रह्ममें (लय हो जाता है.)

शब्द	अर्थ
ओंकारः	= (वह) ओम् (सगुण ब्रह्म)
अहमि	= अहंभाव में (मैं हूँ इस सत्ता मात्र में)
एव	= ही (ठहर जाना चाहिये)
अहम्	= मैं (आत्म स्वरूप निर्गुण)
एव	= ही
आत्मा	= आप
साक्षी	= देखने वाला (द्रष्टामात्र)
केवल	= खाली (प्योर Pure)
चित्+मात्रस्वरूपः	= ज्ञानरूप (हूँ)
न+अज्ञानम्	= न अज्ञान हूँ
न+अपि	= और न
तत्+कार्यम्	= उस (अज्ञान) का कार्य हूँ (संसार रूप हूँ)
किन्तु	= बल्कि
नित्य	= सदा रहने वाला
शुद्ध	= निर्मल (पाप रहित)
बुद्ध	= ज्ञानवान् (समझदार)
मुक्त	= छुटा हुआ, अबद्ध
सत्यस्वभावम्	= सत्य (यथार्थ) स्वभाव (अपनी सत्ता) वाला
परम+आनन्द+अद्वयम्	= श्रेष्ठ सुख स्वरूप द्विभांति रहित)
प्रत्यक्+भूत चैतन्यम्	= प्रत्येक प्राणियों का चेतनरूप (आपा)
ब्रह्म	= ब्रह्म (मूलतत्त्व = असलियत)
एव	= ही
अहम्	= मैं
अस्मि	हूँ
इति	= इस प्रकार
अभेदेन	= अभेद से
अवस्थानम्	= ठहरना

शब्द	अर्थ
समाधिः	= (ज्ञान) समाधि (कही जाती है) अर्थात् यही निर्विकल्प समाधि है। (क्योंकि उपनिषद् वाक्योंके यह प्रमाण हैं- १ तत्वमसि छांदो० २ ब्रह्माहमस्मि बृह० ३ प्रज्ञानमानन्दं ब्रह्म एतरेप० ४ अयमात्मा ब्रह्म मांडू०
तत्	= वह (आत्मा)
त्वम्	= तू
असि	= है
ब्रह्म	= परंतत्त्व (आत्मा)
अहम्	= मैं
अस्मि	= हूं
प्रज्ञानम्	= ज्ञान स्वरूप व ज्ञानाधार व ज्ञप्तिमात्र (आत्मा)
आनन्दम्	= सुख स्वरूप, सुखमात्र
ब्रह्म	= परंतत्त्व (मैं हूं)
अयम्	= यह (व्यष्टि, पिण्ड व्याप्त)
आत्मा	= आपा रूप (मैं मात्र)
ब्रह्म	= परंतत्त्व (हूं)
इत्यादि	= इस प्रकार और भी
श्रुतिभ्यः	= श्रुतियों (वेदों व उपनिषद् वाक्यों) से निश्चय करना चाहिये
इति पंचीकरण भवति	= ऐसा पञ्चीकरण विचार होता है एकही पांच प्रकार का होकर और पांचो पांचो का सम्मिश्रण हो संसार रूप हुवा सा विचारने से सावधान होता है।

॥ इति पञ्चीकरण (प्रणवार्थः) समाप्त ॥

परिशिष्टम्

आत्मा = ॐ
ब्रह्म + माया = ओम्
ईश्वर+प्रकृति = शक्ति, प्रधान
अव्यक्त (म्)
} कारण

(सत्त्व प्रधान) महान् – काम–
इच्छा–समष्टिबुद्धि
(रजः प्रधान) अहंकार
(तमः प्रधान) पंचतन्मात्र (उ)
} सूक्ष्म

पंच महाभूत
जगत् (अ)
} स्थूल

यह चित्र इसी ग्रन्थके उपक्रमानुसार है

अक्षर	अ	उ	म्	ओम्
अवस्था–	जाग्रत्	स्वप्न	सुषुप्ति	तुरीय
समष्टि–	विराट	हिरण्यगर्भ	ईश्वर	परमात्मा
व्यष्टि–	विश्व	तैजस	प्राज्ञ	आत्मा
पदार्थ–	स्थूल	सूक्ष्म	कारण	आत्ममात्र

जैसे एक गेंदकी भांति कोई गोल (अण्डाकार) वस्तु लेना उसमें जहां चाहे वहीं केन्द्र मान कर परिधि पर्यन्त संबंध मान ले तो गोला सब केन्द्रों का आधार व सम्बन्धी होगा और केन्द्र भिन्न २ अपनी सत्ता रखते हुये गोले के आश्रयी सम्बन्धी होंगे। इसी प्रकार पिंड (केन्द्र) व ब्रह्मांड (परिधि गोला , का सम्बन्ध है । पिण्ड (बिन्दु) की इन्द्रियां और ब्रह्माण्ड विराटकी इन्द्रियां देवताही कही जाती हैं दोनों परस्पर सम्बन्धी हैं।

अधिभूत	अधिदैव	अध्यात्म	
विषय	(देवता)	इन्द्रिय	अन्तःकरण
संज्ञान	चैतन्य	स्फुरण	
चिन्तन	वासुदेव	चित्त	
अहंकरण	रुद्र	अहंकार	
संकल्पविकल्प	चन्द्र	मनः	
निश्चय	ब्रह्मा	बुद्धिः	
शब्द	दिशा	श्रोत्र	ज्ञानेन्द्रिय
स्पर्श	वायु	त्वचा	
रूप	सूर्य	नेत्र	
रस	वरुण	रसना	
गन्ध	अश्विनी	नासिका	
भाषण	अग्नि	वाक्	कर्मेन्द्रिय
ग्रहण	इन्द्र	हस्त	
गवन	विष्णु	पाद	
क्षरण	प्रजापति	उपस्थ	
त्याग	मृत्यु	गुदा	
संयोग	समष्टि	व्यष्टि	
कार्य	ब्रह्माण्ड	पिण्ड	

छिद्र—अवकाश	विष्णु	आकाश
विक्षेप-गति	सूर्य	वायु
ताप—पाचन	शक्ति	तेज
शैत्य –क्लेदन	गणेश	जल
आधार-धारण	महेश	पृथिवी
ऊर्ध्वनयन–निर्माण	आकाश	उदान
पाचन—परिणमन	अग्नि	समान
प्राणन—आकर्षण	सूर्य	प्राण
संचालन-रोधन	वायु	व्यान
अधोनपन–अपकर्षण	पृथ्वी	अपान

पंच महाभूतों के सूक्ष्म व स्थूल रूप से सम्मिश्रण होकर जो पदार्थ बनते हैं उनका संक्षेप साधारण रूपसे निम्न लिखित चित्र से बहुत कुछ समझना विस्तार रूपसे तो अनन्त आघात प्रत्याघात अंशांश संश्लेष विश्लेष अनेक प्रकारसे समस्त संसारही बन रहा है।

अपञ्चीकृत (सूक्ष्म पञ्चीकरण) किये सूक्ष्मभूत (तन्मात्र) कार्य

यह सूक्ष्म शक्तियां पिण्ड ब्रह्माण्ड में व्याप्त हैं—

	आकाश	वायु	तेज	जल	पृथ्वी	= सूक्ष्मभूत
समष्टि सत्वांश-आकाशीय-स्फुरण	चित्त	अहंकार	मनः	बुद्धि		= अन्तःकरण
समष्टि, रजोंश—वायवीय—उदान	प्राण	समान	व्यान	अपान		= प्राण
प्रत्येक, सत्वांश – तैजस —श्रोत्र	त्वचा	नेत्र	रसना	नासिका		= ज्ञानेन्द्रिय
प्रत्येक, रजोंश – आप्य —वाक्	हस्त	पाद	उपस्थ	गुदा		= कर्मेन्द्रिय
प्रत्येक, तमोंश – पार्थिव—शब्द	स्पर्श	रूप	रस	गन्ध		= तन्मात्र

पञ्चीकृत (स्थूल) भूत कार्य

(हर एक भूतोंमें हर एक के सम्मिश्रण से यह पदार्थ बनते हैं)

	आकाश	वायु	तेजः	जल	पृथिवी
आकाशीय —	शोक	काम	क्रोध	मोह	भय
वायवीय —	प्रसारण	धावन	वलन	ज्वलन	आकुञ्चन
तैजस —	निद्रा	तन्द्रा(तृषा)	क्षुधा	कान्ति	आलस्य
जलीय —	लाला	स्वेद	मूत्र	शुक्र	रक्त
पार्थिव —	रोम	चर्म	नाड़ी	मांस	अस्थि

(यह सब व्यष्टि गत स्थूल शरीरमें देख पड़ते हैं)

महाभूत विशेष कार्य

(इसी प्रकार प्रत्येक भूतोंमें कुछ न कुछ विशेषतासे अनेकानेक पदार्थ बने)

	आकाश	वायु	तेज	जल	पृथ्वी
लक्षण —	रिक्त	गति	उष्ण	शीत	जड़ता
गुण —	लघु	रूक्ष	तीक्ष्ण	स्निग्ध	गुरु
उपमा —	आत्मा	प्राण	अहंकार	मनः	देह
दिव्यता —	जीवन	स्पर्शन	वाक्	प्राण	मनः
विकार —	परिश्रम	श्वास	उष्णता	स्वेद	मल
कोश —	आनन्दमय	प्राणमय	विज्ञानमय	मनोमय	अन्नमय

आत्मा = एक पदार्थकी द्विधाशक्ति। चित् अचित् = (सापेक्षसे कल्पित)

चित् – परा – चैतन्य – क्षेत्रज्ञ – अक्षर – परस्तात्।

अचित्– अपरा– जड़ – क्षेत्र – क्षर – अवस्तात्।

सत्व रजः तम = दो पदार्थों से त्रिधा – १ चित् से सत्व। २ अचित् से तम। ३ सम्मिश्रणसे रजः।

आकाश वायु तेज जल पृथ्वी = तीन पदार्थों से पञ्चधा – सत्व से आकाश १। सत्वरजसे वायु २। रजसे तेज ३। रज तम से जल ४। केवल तम से पृथिवी ५।

चित् { ईश्वर (समष्टि व्याप्त)
जीव (व्यष्टि व्याप्त)

अचित् { सत्व–प्रकाश–ज्ञान
रजःप्रवृत्ति–कर्म–
तप–मोह–द्रव्य

क़ानून प्रेस, कानपुर में मुद्रित।

निवेदन

यों तो वेदान्त विषय पर बहुत से ग्रन्थ हैं और एक से एक बढ़कर श्रेष्ठ कहे जा सकते हैं। स्वयं श्री शङ्कराचार्य जी ने इस विषय पर अनेकों... रचे किन्तु यह ग्रन्थ (पञ्चीकरण) ऐसा है जिसमें वेदान्त के मूल सिद्धान्त सूक्ष्म रूप में समावेश कर दिया गया है। ध्यान करने के लिये तो यह ... ग्रन्थ है। अर्थ के सहित प्रणव (ओइम्) के जप का जो विधान (तज्जपस्तदर्थ भावनम्) श्री पातञ्जल योग दर्शन में बतलाया गया है उसकी भी पूर्ति ... से होती है क्योंकि इसमें सृष्टि की उत्पत्ति, लय तथा मध्य की ... सूक्ष्म व कारण अवस्थाओं का वर्णन करते हुए ओइम् शब्द की पूर्ण ... की गई है। इस बात का अनुभव करते हुए कि ... से अधिकारी सज्जन ग्रन्थ न मिलने और संस्कृत न जानने के कारण इस अनुपम रचना के ... वञ्चित रह जाते हैं इसीलिये इस ग्रन्थ को भाषा टीका व उत्तम सरल ... सहित प्रकाशित करने का प्रयास किया गया है। इस ग्रन्थ के व्याख्याकार ... अमौर जिला कानपुर निवासी श्रीयुत शास्त्री महादेव जी पाण्डेय हैं आप ... तथा दर्शनादिक शास्त्रोंके उच्चकोटिके विद्वान हैं। श्रीराम जानकी मन्दिर ... ङ्गियों के अनुरोध से उन्हों ने इस ग्रन्थ को इस रूपमें सर्व साधारण के ... लिखने की कृपा की। इसके प्रकाशन का श्रेय सर्व श्री बाबू विश्वेश्वर द... पं० हरप्रसाद जी भार्गव, पं० भगवती प्रसाद जी त्रिपाठी, बा० रघुनाथ प्र... गुप्त, बा० तुलसी राम जी गुप्त, बा० बाल गोविन्द जी, पं० रामाधीन ... शिव गुलाम जी आदि सत्सङ्गी महानुभावों को प्राप्त है। उक्त सभी सज्जन ... वाद के पात्र हैं। यदि विद्वद्जनों व धर्मानुरागी महानुभावोंने इस ... सन्तोषजनक लाभ उठाया तो उपनिषदादि अन्य महत्वपूर्ण धार्मिक ... प्रकाशन की चेष्टा की जायगी।

विनीत

रूप किशोर टण्डन ए...

सूटर गञ्ज, कानपु...

...रकारके परर...
...ानेका पासपोर्ट
...ाप गैर यूरोपीय ... व्याओ...
... जिन्हें भारत सरकार ...र्थ नहीं ...
...कि वो लखनऊ ...मंकी व्याख्य...
...शिक्षा प्राप्त करें और इस ... व्याख्या व्य...
...भारतका संस्कृतिक स्पर्श ...

तुर्कीने विरोधपत्र भेजा

बलगेरियाके पास

अंकारा, १६ सितम्बर। गत शनि-वारको प्लोवदिव स्थित तुर्की दूतावासके बाहर जो बम विस्फोट हुआ उसपर तुर्की-सरकारने साधिकार बलगेरिया-सरकारके पास विरोध किया है। बलगेरियन सरकारने कल एक विज्ञप्तिमें कहा है कि उक्त कारवाई ऐसे दुष्टोंकी समझी जाती है जो तुर्कीके साथ हमारे प्रिय सम्बन्धमें बाधा देना चाहते हैं।

वाशिंगटन वार्ताका फल

क्रिप्स पत्रकारोंको

लन्दन, १५ ...
मण्डलीकी वा...
ब्रिटिश...

उक्त कथनके अनुसार तात्कालिक वैश्य वर्णोंका कार्य जैनोंमें पाया जानेसे "जैन" कोई जाति है यह तो सिद्ध होता ही है, साथ ही यह भी सिद्ध होता है कि जैन-जाति आर्य हिन्दू-जातिकी एक उपजाति है। क्योंकि आर्योंके चार ही वर्ण थे जो हिन्दू थे, इसलिए जैन हिन्दुओंसे पृथक् नहीं हो सकते।

हिन्दूकी प्रथम परिभाषा

"आसिन्धोः सिन्धुपर्यन्ता

...स्टवाच

...डीलक्सके सेवन करनेसे ...र कर सकते ... भर काले पैदा ...स्वस्थ ही रहें, ... उनको लम्बे व ... विधि जान लें, ... आते हों वहां ... यदि हम ठीक प्र... रता है और ...ोग रहना कठिन हो ... शीशी २॥), ...क्ति न होती तो संसारमें ... के लिए एक ...रक शक्ति प्रसिद्ध है। ...विधि बतलायी गयी है। ...कि द्वारा समस्त रो... ...मालाका यह तृतीय पुष्... ...ज्योति' कार्यालयसे प्रक... ...गज एवं छपाई साधारण... ६ आने। तृतीयावृत्ति ...ठसंख्या ५६ ड० क्रा०... ...'अखण्ड-ज्योति' - का... ...० श्रीराम शर्मा आ...

...चिकित्सा-विज्ञा...

...सुन्दर है।—विश्व... ...विशेष उपयोगी है ...या गया है। ...रते हुए ...

...परिषद्के अध्यक्ष डाक्टर ...
... प्रसादने वर्तमान अधिवेशनके
... की घोषणा की। आपने यह भी
... क्योंकि
... चकोटिका ...
...में भी विभिन्न ... के रक्षक...
...ऐं प्रणालियोंका वर्णन है ही। जबतक
... प्रस्तुत पत्रको जिसका उत्तरदायित्व
...क दलका मुख्यपत्र होनेके कारण
...न् है, सर्वजनसुलभ नहीं बनाते
...तक जनसाधारण इसकी उपयोगिता
...र प्रगतिकी जानकारीसे वंचित ही
...गा। अनेक सुन्दर कलापूर्ण चित्रों, ठोस
...हित्यिक रचनाओं और आकर्षक
...पृष्ठके होते हुए भी प्रस्तुत अंकका २॥)
...य साधारण या मध्यश्रेणीकी जनतासे
...को दूर कर देता है जो रक्षक दल
... जनसाधारणसे घनिष्ठ सम्बन्ध देखते
... असमीचीन सा प्रतीत होता है,
...यथा प्रस्तुत वार्षिकांक इस अवसरपर
...शित हुए हिन्दी पत्रोंके विशेषांकोंकी
...नामें सर्वोत्कृष्ट है।—विश्व

...न सफल बना सकते हैं। लोगोंको इस
...का अभ्यासकर लाभ उठाना
...हिये। पुस्तक छोटी होते हुए भी
... है।

... होगी।
... सप्ताहमें
...

...बोलीबियाका विद्रोह

लापाज (बोलीबिया) ...
म्बर। बोलीबियाके ...
... है कि आज ...
कोमल धर्मरूप और दयायुक्त
थे, उनका एक न्यारा ही वर्ण
बनाया और उसका नाम 'ब्राह्मण'
रखा।'

(प्रा० जैं० इ० प्र० भा० पृ० ६१)

उपर्युक्त उद्धरणसे स्पष्ट है कि भगवान् ऋषभदेवने क्षत्रिय, वैश्य और शूद्र इन तीन वर्णोंकी और चौथे वर्ण ब्राह्मण की स्थापना उनके पुत्र भरतने की। कुछ भी हो, यह तो स्पष्ट ही है कि उक्त चार वर्णोंकी कल्पना उस समयमें वर्णव्यवस्थाके रूपमें थी जो आज जातिव्यवस्थाके रूपमें पायी जाती है। इस तरह व्यापार करनेवाला वैश्य वर्ण आज वैश्य जाति कहलाता है। व्यापार, खेती और पशुपालनकी प्रधानता वैश्यजातिमें आज पायी जाती है। इससे भी यही सिद्ध होता है कि ... वर्णव्यवस्था आज ...

... हिन्दू ... देवनागरी ...
...की ... पड़ेगी।
...भारतमें बसनेवाली ...
... जो भारतमें प्रवर्तित तथा पल्लवित
... २—संस्कार और ३—समाज
... मानते आ रहे हैं? वेद,
...र पुराण आदि अथवा इसमेंसे
...के अनुसार चलनेवाला भारतीय
आर्यधर्मका अनुयायी हिन्दू है।
(हिन्दी शब्दसागर) के इस हिन्दू लक्षणके अनुसार जब जैन भारतीय आर्य जातिके वंशज हैं ही, आर्यधर्म, उसके संस्कार, संस्कृति और समाजव्यवस्थाको

...की महत्ता
देवनागरी अंक
...याम करें

...।।-
... कर
...
मचा देनेवाले ...
मुल्क' ५ लिखे ...
लिखकर एक मास तक
फिर ॥) लगेंगे। ...
'जबरी' आफिस (७) ...नको

मद्रास, १६ ...
के गवर्नर भा...
गजभर लम्बी ए...
संग्रहालयको भेंट ...
काश्मीरके ...
सेनाने उक्त त...
वर्ष आयोजित ...
पर जेनरल ...
वार नीलाम ...